

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

GAZALİ'DE DİN-FELSEFE İLİŞKİSİ

YASEMİN ATABEY

**FELSEFE ANABİLİM DALI
TÜRK – İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI**

EYLÜL 2018

GAZALİ'DE DİN-FELSEFE İLİŞKİSİ

Yasemin ATABEY

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
FELSEFE ANABİLİM DALI
TÜRK – İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI**

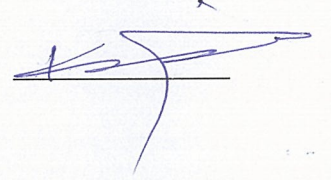
**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

EYLÜL 2018

Yasemin ATABEY tarafından hazırlanan “Gazali’de Din-Felsefe İlişkisi” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ/ OY ÇOKLUĞU ile Gazi Üniversitesi Felsefe Anabilim Dalı Türk İslam Felsefesi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

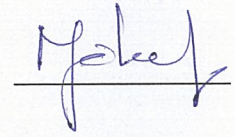
Danışman: Prof. Dr. Kazım SARIKAVAK
Felsefe Bölümü, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

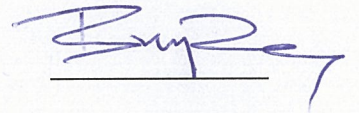
Başkan : Prof. Dr. Nurten GÖKALP
Felsefe Bölümü, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

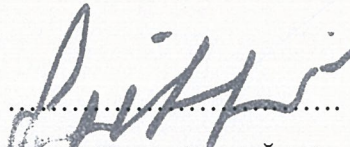
Üye : Doç. Dr. Beyhan ZABUN
Felsefe Grubu Eğitimi Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum .

Tez Savunma Tarihi: 06/09/2018

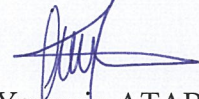
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Saliha AĞAÇ
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Yasemin ATABEY

06/09/2018

GAZALİ'DE DİN-FELSEFE İLİŞKİSİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Yasemin ATABEY

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Eylül 2018

ÖZET

Bu tez Gazali'nin din – felsefe ilişkisi konusundaki düşüncelerini ortaya koymak amacıyla yazılmıştır. Düşünürün bu konudaki eserleri incelenip ortaya koymuş olduğu düşünceler ile onun İslâm felsefesine olan etkileri açıklanmak istenmiştir. Gazali'nin yaptığı çalışmalara bakıldığında onun için önemli olan kesin bilgiye ulaşmaktır. Kesin bilgiye ulaşmanın yollarını araştırmıştır. Bu araştırması sonucunda tasavvufun hakikatin bilgisine ulaştıracağında karar kılmıştır. Bu nedenle onun düşünce hayatında tasavvufun önemli bir yeri vardır. Gazali, akıl ile imanın uyumu konusunda araştırmalar yapıyor. Ancak ona göre akıl ve imanın uyum içinde olması söz konusu değildir. Gazali, bu nedenle Yunan felsefesinden etkilenen İslâm düşünürlerinin görüşlerini eleştirmiştir. Çünkü onların düşüncelerinin belli bir dayanağı yoktur. Onlar felsefî akıl ile İslâm'ın öğretilerini birleştirmeyi amaçlamışlardır. Filozofların bu düşündüklerinin imkânsız olduğunu savunuyor ve onları tutarsız olmakla suçluyor. Gazali'nin Yunan felsefesinden etkilenen filozoflara verdiği tepkiler İslâm felsefesinde önemli yere sahiptir. Onun felsefesindeki en önemli kavramlar hakikat, din, akıl, Allah ve tasavvuftur. Bu kavramlar üzerinden felsefesini şekillendiriyor. Çeşitli eserlerinde bu kavramları ayrıntılarıyla ele almıştır. Bu konudaki görüşleri de İslâm felsefesinde büyük etkilere neden olmuştur.

Bilim Kodu : 110927
Anahtar Kelimeler : Felsefe, Din, Tasavvuf, Akıl, Hakikat
Sayfa Adedi : 71
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Kazım SARIKAVAK

RELIGION – PHILOSOPHY RELATION ACCORDING TO GAZALI

(M.Sc. Thesis)

Yasemin ATABEY

GAZI UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

September 2018

ABSTRACT

Present thesis has been written to reveal the thoughts of Gazali regarding religion-philosophy relation. It is aimed to examine the works of the philosopher on this subject and explain the ideas he revealed as well as their effect on Islamic Philosophy. Examining the works done by Gazali, what is important for him is to reach the exact information. He has searched for a way to reach the exact information. He has decided after this searching that Sufism will allow reaching to the information of truth. For this reason, Sufism has a significant place in this life of thought. Gazali has made research about the harmony of wisdom and faith. However, he believes it is not possible for wisdom and faith to be in harmony. For this reason, Gazali has criticized the ideas of Islamic philosophers, who have been effected by the Greek philosophy. Because, their thoughts did not have any specific basis. They aimed to combine philosophic wisdom with Islamic discipline. He argues that these thoughts of the philosophers are impossible and he accuses them of being inconsistent. Gazali's reaction to the philosophers, who have been affected by the Greek philosophy, has a significant place among Islamic philosophy. In his philosophy, the most important concepts are the truth, religion, wisdom, God and Sufism. He shapes his philosophy through these concepts. He has discussed these concepts in his various works in detail and his ideas on this subject have caused great effects on Islamic philosophy.

Science Code : 110927
Key Words : Philosophy, Religion, Mysticism, Mind, Truth
Page Number : 71
Supervisor : Prof. Dr. Kazım SARIKAVAK

TEŞEKKÜR

Çalışmalarım boyunca değerli yardım ve katkılarıyla beni yönlendiren, kıymetli tecrübelerinden faydalandığım hocalarım Prof. Dr. Kazım SARIKAVAK, Prof. Dr. Nurten GÖKALP ve Öğr. Gör. Dr. Recep Batu GÜNÖR’e, tüm desteklerinden dolayı Hüseyin ATABEY’e, her zaman yanımda olan değerli aileme, tecrübelerinden faydalandığım Baran ÖKSÜZ’ e teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
1. GİRİŞ.....	1
2. FELSEFE – DİN İLİŞKİSİ.....	3
2.1. Felsefe Nedir?	3
2.2. Din Nedir?	4
2.3. Felsefe Ve Din.....	5
2.4. Ortaçağ İslam Dünyasında Din Ve Felsefe İlişkileri	6
2.5. Gazali	10
2.5.1. Gazali'nin Hayatı	10
2.5.2. Gazali'nin Fikirleri	11
2.5.2.1. Gazali'de Bilgi Sorunu	11
2.5.2.2. Gazali'nin Felsefeye Eleştirisi	13
2.5.2.3. Gazali'de Tasavvuf.....	15
2.5.3. Gazali'de Din - Felsefe İlişkisi.....	24
3. SONUÇ	65
KAYNAKLAR	69
ÖZGEÇMİŞ	71

1. GİRİŞ

Bu tez çalışmasında İslam felsefesinde büyük tartışmalara yol açmış olan din ve felsefe konuları ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada amaçlanan din ve felsefe konularının Gazali'nin sisteminde nasıl yer aldığını ortaya koymaktır. Aynı zamanda Gazali'nin düşüncelerini açıklarken neden diğer düşünürleri eleştirdiğini göstermektir. Bu tezde Gazali'de din ve felsefe konuları ile ilgili olarak elde edilen sonuçlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Gazali'de din ve felsefe ilişkisi incelenmeden önce genel manada din, felsefe ve bu iki alanın birbiriyle ilişkisi ele alındı. Bu kavramların tanımları yapıldıktan sonra, kaynakları ve ilgilendikleri alanlar araştırılmıştır. Buradan çıkan sonuçlarla bu iki alan karşılaştırılıp benzer ve farklı noktaları gözlemlendi. Kavramlar netleştikten sonra din ve felsefenin hangi dönemlerde ne gibi sorunlarla karşıımıza çıktığına bakıldı.

Felsefenin İslâm, Hristiyan ve Yahudi dinlerine olan etkileri konumuzun anlaşılmasına yardımcı olacak ölçüde ele alınmıştır. Bu dinlerin ortak özellikleri ve farklı yanları incelenip, hangi zamanlarda Yunan felsefesi ile karşılaştıkları ve ondan nasıl, ne derece etkilendikleri aktarılmaya çalışılmıştır. Özellikle Yunan felsefesinin, İslam düşünürlerine olan etkileri ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma alanı konusu itibari ile çoğunlukla İslâm coğrafyasında özellikle de İslâm filozofu Gazali'nin düşüncesinde ele alınan din ve felsefe konularındaki tartışmaları içermektedir. Ek olarak İslâm filozoflarını etkileyen Yunan düşünürlerinin düşünce sistemine bakılmıştır. İslâm filozoflarının onlardan hangi konularda etkilendiği kısmî olarak ortaya konulmaya çalışıldı. Etkilendikleri konuların İslam dinine nasıl uygulandığına bakıldı. Burada önemle üzerinde durulan konu felsefî aklın imana uygulanıp uygulanamayacağı olmuştur. Yani başka bir ifadeyle Yunan felsefî sisteminin İslam dininin dogmalarına uyup uymadığı açıklanmaya çalışılmıştır.

Gazali'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı yapılan araştırma ve incelemelerle düşünce yapısı ile ilgili sonuçlar elde edilmeye çalışıldı. Bu sonuçlar doğrultusunda İslâm filozofu Gazali'nin fikirleri aktarılmaya çalışıldı. Gazali'nin düşüncesinde hakikat sorunun nerede yer aldığı, Gazali'nin felsefeye ne gibi eleştirilerde bulunduğu ve Gazali'nin en son

ulaştığı tasavvuf yolu hakkında bilgi verilmeye çalışıldı. Ayrıca filozoflara hangi konularda ve nasıl eleştirilerde bulunduğu ortaya konulmak istendi. Diğer taraftan Gazali'yi, filozofları tenkide götüren sebepler de ortaya konulmaya çalışıldı.

Eserlerinden yola çıkarak bu konu hakkında nasıl bir sonuca varılması gerektiği incelendi. Gazali'nin filozofları eleştirdikten sonra onların görüşlerinin yerine neler koyduğu araştırıldı. En son kesin bilgiye ulaşmak için Gazali'nin neler söylediği değerlendirildi. Hakikat sorunun Gazali'nin felsefesindeki önemi ve bu hakikat arayışının onu en son tasavvufa ulaştırması durumu incelenmeye çalışıldı. Gazali'nin mutlak bilgiye ulaşmak için yaptığı incelemeler aktarılmaya çalışıldı. Tasavvuf hakkındaki görüşleri incelenmek istendi. Ona göre mutlak bilgiye ulaşmanın yolu tasavvufun yoludur. Ancak tasavvufla hakikatin bilgisi elde edilir. Bu nedenle fikirlerinde tasavvufun ve tasavvufla bağlantılı olarak nefis, kalp, nur kavramlarının önemli bir yeri vardır. Bu kavramlar açıklanmaya çalışıldı. Kavramlar bağlamında tasavvufun önemi ortaya konmak istendi.

Din ve felsefe, her dönemin tartışma konusu olmuştur. Bu mesele her dönemde dönemin şartlarına bağlı olarak farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. O nedenle çok önemli bir meseledir. Bu meselenin önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle Gazali felsefesinde bu konu çok önemli bir yere sahiptir. Gazali'nin bu konuyu ele alış şekli aktarılmaya çalışılmıştır. Burada Gazali'nin önemle bahsettiği aklı bilginin üstünde bulunan dinsel bilginin alanı ortaya konmak istenmiştir. Bu alana ulaşmanın ibadet, inanç, mistik kavramlarından geçtiği açıklanmaya çalışılmıştır. Buradan yola çıkarak sezgi kavramının önemi vurgulanmak istenmiştir. Gazali'nin bu kavramlardan yola çıkarak felsefe ve dini nasıl birbirinden ayırdığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Gazali'nin hakikat arayışı bağlamında felsefeyi ve kelamı eleştirmesi, bu alanları bilgi ortaya koymada yetersiz görmesi üzerinde durulmuştur. Hakikatin bilgisine ulaşmak hedefiyle şüpheden uzak bilgi araması ve sonunda aklın bilgisinin üzerinde bir bilgiye ulaşması aktarılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak aklın ve dinin tam olarak aynı yerde olmadıkları, bizi doğru yola götürecek olanın sezgiler ve tasavvuf yolu olduğu anlatılmak istenmiştir.

2. FELSEFE – DİN İLİŞKİSİ

2.1. Felsefe Nedir?

Felsefe nedir? Sorusunun pek çok yanıtı vardır. Felsefenin tanımı ele alındığı konuya göre ve felsefenin tanımını yapan filozofa göre değişiklik gösterir. Felsefe, özü itibarıyla akla dayanan, varlığın doğası, bilgi ve yaşam tarzıyla ilgili sistematik ve eleştirel düşünüş şeklidir¹ Felsefe, Yunanca sevgi anlamına gelen “philia” ve Yunanca bilgi anlamına gelen “sophia” dan meydana gelmiştir. “Bilgelik sevgisi” ve “hikmet sevgisi” anlamlarında kullanılmaktadır.²

Her dönemin düşünürleri felsefe hakkında farklı tanımlar yapmışlardır. Platon felsefeyi “var olanı bilmek veya doğruya varmak için yöntemli bir çalışma” olarak tanımlamıştır. Aristoteles ise, felsefeye “hakikatin bilgisi” demiştir.³ Weber’e göre felsefe, “doğa hakkında toplu bir görüşün araştırılmasıdır.”⁴ Bu tanımlar ontolojik, epistemolojik veya ahlaki anlayışla yapılmış tanımlardır. Bazı filozoflar, felsefeyi varlık bilimi olarak tanımlarken, bazı filozoflar temel bilim ya da inanç olarak tanımlamışlardır. Kelime anlamı “bilgelik sevgisi”, “hikmet sevgisi” olan felsefenin her çağda her filozof tarafından farklı tarif edilmesi, onun zenginliğini ve verimliliğini gösterir.⁵

Felsefenin kaynağının ne olduğu, felsefenin nerede başladığı konusu da tartışmalı bir konudur. Felsefe tarihine baktığımızda felsefenin çıkış yeri Eski Yunan olarak kabul edilir. Ancak bazı filozoflar buna itiraz ederek, Yunan filozoflarının birçok konuda Doğu’dan etkilendiklerini ve Doğu’ya yaptıkları seyahatlerde birçok şey öğrendiklerini savunmuşlardır. Felsefe yapmak için belli bir sorunu ortaya koymak gerekir. Felsefe, derin düşünmeyi gerektiren bir alandır. Bir problem üzerinde düşünülmeli ve onun üzerine yorum yapılabilmelidir. Felsefe, tutarlı ve sistemli olmayı gerektiren düşünce tarzıdır.⁶

Tanımı ele alınış biçimine ve ele alan kişiye göre değişen, nereden geldiği ve kaynağının ne olduğu tartışma konusu olan felsefe, somut şeylerden çok soyut şeylerle

¹ Cevizci, A. (2017). Felsefe Sözlüğü. (Altıncı Baskı). İstanbul: Say Yayınları, 176

² Bolay, S.H. (2004). Felsefeye Giriş. (Birinci Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları, 9

³ Korlaelçi, M. (1999). Din Felsefe Etkileşimi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 41(1)

⁴ Arslan, A. (2014). İbni Haldun. (İkinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 201

⁵ Bolay, S.H. (2004). Felsefeye Giriş. (Birinci Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları, 10-11

⁶ Bolay, S.H. (2004). Felsefeye Giriş. (Birinci Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları, 12-13

ilgilenir. Her şey felsefenin konusu olabilir. Toplumun, bilimin, sanatın felsefesi yapılabilir. Bunun gibi birçok alanın felsefe ile yakından ilgisi vardır. Ancak bu alanlar birbirlerinin yerine geçemezler. Felsefenin dalları da bu konular üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Örneğin; bilgi felsefesi, “bilgi nedir?” sorusuna cevap arayan alandır. Bilginin neliği, nasıl ortaya konabileceği ve bilgi hakkındaki tüm sorular bilgi felsefesinin alanına girer. Ya da “sanat nedir?” “sanat dalları nelerdir?” “sanat eseri nedir?” gibi sorulara cevap arayan alan sanat felsefesi alanıdır. Yani her alanın bir sınırı vardır. Bu alanlar birbirlerinin yerini dolduramazlar.

2.2. Din Nedir?

Din, insan hayatını, insanın içinde bulunduğu evrenle belli ölçüde doyurucu ve anlamlı bir ilişkiye sokma çabası ve insani işlerin yürütülmesinde bilgelik sağlama girişimidir.⁷ Dinin tam olarak tanımını yapmak, ne olduğunu belirlemek ve ilgi alanlarını sınırlandırmak çok zor bir iştir. Çünkü din, insanlık tarihi kadar eskiye dayanır.⁸ Her toplumda birbirinden farklı da olsa bir din kavramı ve onun getirdiği kurallar vardır.

Dinler tarihine baktığımız zaman her toplumda bir din kavramının olduğunu görürüz. Bu dinlerin birbirine çok benzeyen dinler olabileceği gibi birbirinden farklı birçok yanları da vardır. Dinler, Tanrı, evren, ibadet, insan gibi kavramlarla ilgilenir. Dinlerin temelinde ibadet, ayin, tapınma şekilleri ve bunların hayata geçirilişi vardır. Dinler, Tanrı, peygamberler ve ibadet yönlerinden birbirlerine benzeyebileceği gibi, ibadetin şekli, uygulama biçimi gibi özelliklerden de birbirlerinden ayrılabilirler. Örnek vermek gerekirse, İslâm ve Hristiyanlık birçok yönden birbirine benzerken, Hristiyanlığın teslis inancı gibi konularda birbirinden ayrılırlar. Ya da iki dinde de kutsal kabul edilen günlerin farklılığı, oruç ve namaz gibi ibadetlerin farklı olması yönünden birbirlerinden ayrılırlar. Ancak iki dinde de bir yaratıcı vardır. O yaratıcı, her şeyden üstün olandır.

Her din için ortak olacak şeylerden biri de inanma kavramıdır. Din kavramı inanmayı beraberinde getirir. Din için önemli olan inanmadır ve inanç kavramıdır. Dinler, insanlardan bilgi istemezler, bilgiyi insanlara verme amacındadırlar. Bu bilgi de daha çok metafizik bir bilgidir. Genel olarak dinler verilen bilgiye uygun bir yaşam emrederler, bunun

⁷ Arslan, A. (2009). Felsefeye Giriş. (On birinci Baskı). İstanbul: Adres Yayınları, 11

⁸ Günaltay, M.Ş. (2006). Dinler Tarihi. (Birinci Baskı). Türkiye: Kesit Yayınları, 51-54

sonunda da bir kurtuluştan bahsederler. Aynı zamanda bu bilgilerin hayata geçirilmesi sonucunda da bir ahlaki sistem meydana gelir. Din, birçok alanın konusu haline gelmiştir. Çünkü dinde hayatın her alanı ile ilgili bilgiler vardır.

2.3. Felsefe Ve Din

Kelime anlamı “bilgelik sevgisi” demek olan felsefe, aslında bir tür bilgidir.⁹ Felsefenin, net bir tanımı yapılamamıştır. Hatta felsefenin en büyük problemlerinden birinin, kendisinin neliği problemi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Felsefeyi anlayabilmek için yapılması gereken şeylerden birisi düşünürlerin felsefe hakkında yaptığı tanımlara bakmaktır. Çünkü bu tanımlar, düşünürün yaşadığı dönem hakkında, onun kültürü hakkında ve amacı hakkında bilgi verecektir. Farklı zamanlar, farklı kültür ve farklı amaçlar olsa da ortaya koyulan felsefeler de benzer özellikler de bulunur. Bu benzer özelliklerin en başında felsefenin akla dayanması ve akla dayanan nedenleri, akıl yürütmeleri kendisinde bulundurması vardır.¹⁰

Kelime anlamı olarak “üstünlük, egemenlik, itaat, güce teslim olmak” gibi anlamlara gelen din, insanın Tanrı’ya ve hayatının bir anlamı olduğuna inanma ihtiyacına cevap veren alandır.¹¹ Yani dinin temelinde bulunan şey inanmadır. Dindeki soru ve cevaplar insanın bilme ihtiyacından çok inanma ihtiyacına yöneliktir.

Felsefe ve din birbiriyle ilişkili iki alandır. Bu iki alan birbirinden ayrı düşünülemeyeceği gibi birbirinin yerine de geçemezler. Felsefe ve din aynı amaca hizmet eden iki alandır. İkisi de insana bilgi vermek ve ona hakikati tanıtmak amacındadır. Ancak bu iki alan kaynakları ve yöntemleri bakımından farklılık gösterir. Din, ilahi kaynaklıdır; felsefe, insan kaynaklıdır. Felsefe, akıl ilkelerine dayanıyorken din, vahiy temeline dayanır. Dinde soruların kesin yanıtları vardır. Ancak felsefe de kesin yanıtlar yoktur, kesin bilgi yoktur. Aslında felsefe de cevaplardan çok sorular önemlidir. Demek ki din ve felsefe benzer problemlerle ilgileniyor olsa da bu problemlere çözüm bulma yöntemleri farklıdır.¹² Felsefe de bilgiye ulaşmak için ya da bir sorunu çözmek için elde bulunan veriler aklın süzgecinden geçirilir. Bu da felsefi düşüncenin eleştirel yöntem belirlediğini gösterir. Ancak din de

⁹ Arslan, A. (2009). Felsefeye Giriş. (On birinci Baskı). İstanbul: Adres Yayınları,1

¹⁰ Arslan, A. (2009). Felsefeye Giriş. (On birinci Baskı). İstanbul: Adres Yayınları,3

¹¹ A.g.e.11

¹² A.g.e.4-13

eleştirinin yeri yoktur. Felsefenin eleştirel düşünce olduğunu görmek için felsefe tarihine bakmak yeterlidir. Çünkü felsefecilerin ortaya koymak istedikleri sistemler, öğretiler birbirinden farklıdır. Filozoflar kendinden önce gelen diğer düşünürlerin görüşlerini aynen kabul etmek yerine, onları çürütmüşlerdir. Ancak dinî bilgiler böyle değildir. Bir tek hakikat vardır ve orada eleştiri olmaksızın herkes onu kabul etmiştir.

2.4. Ortaçağ İslam Dünyasında Din Ve Felsefe İlişkileri

Ortaçağ'da Doğu İslam, Batı Hristiyan dünyasında en önemli problem vahye dayanan dinle akla dayanan felsefe yani iman ile akıl problemidir. Yani Doğu İslam ve Batı Hristiyan dünyası ile Yunan felsefesi arasındaki ilişkiler problemidir. İslam ve Hristiyanlık arasında birçok benzerlik ve farklılıklar vardır.

Bu iki dinde de, Tanrı yarattığı dünyadan bağımsızdır ve Tanrı'nın nitelikleri, evren ile insan, evren ile Tanrı, Tanrı ile insan gibi kendisi ve diğerleri hakkındaki bilgiler vahiy yoluyla verilir. Bu iki dinin diğer ortak özelliği ise, Yunan aklı ve felsefesiyle karşılaşmış olmalarıdır.¹³ Yunan felsefesi, düşünce sistemi, öğretileri ve özü itibarıyla İslam ve Hristiyanlıktan farklıdır. Hristiyanlık ve İslam inancında tek bir Tanrı vardır ve mutlak özgürdür. O evrene aşkındır ve evreni yoktan var etmiştir. Yunan düşüncesinde ise, Tanrı bir akıl olarak kabul edilir. Yunan filozoflarının çoğu evrenin yoktan var edildiğine karşı çıkarlar ve evrenin düzensizlikten düzene geçirildiğini kabul ederler. İslam ve Hristiyan dünyasında Tanrı ve onun yarattıkları şeklinde bir ontolojik ayırım yapılırken; Yunan felsefesinde, sabit varlıklar dünyası ile hareket halindeki nesneler dünyası ayırımı yapılmıştır. Hristiyanlık ve İslam'da insanın yeri ayrıdır. İnsanın Tanrı tarafından özel bir amaçla yaratıldığını kabul ederler. Ancak Yunan düşüncesinde, doğal bir varlık olarak kabul edilir. Hristiyanlık ve İslam da Hristiyanlığın Teslis inancı gibi düşüncelerinde ayrılık yaşarlar. Yunan felsefesinde yapılan temel ayırım akılsal ve duysal iki bilgi türünden bahseder. Akılsal bilgi, ezeli, ebedi, tümel, akla dayanan, evrensel bir bilgi türüdür. Duyusal bilgi ise, şüpheli, tartışılabilen, tikel bir bilgi türüdür. Yunan felsefesinde bu iki alanın dışında gaybi, sırrı bir alanın varlığı çok fazla ele alınmamıştır. Hristiyan ve İslam düşüncelerinin Yunan

¹³ Arslan, A. (2013). İslam Felsefesi Üzerine. (Birinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 259

felsefesi ile karşılaşması sonucunda da din ve felsefe yani akıl ile iman problemi ortaya çıkmıştır.¹⁴

İlk zamanlar Hristiyan dünyası da felsefeyle sorunlar yaşamış ve uzun bir süre Hristiyan düşüncesi felsefi düşüncenin karşısında durmuştur. Daha sonra dinin özünün korunarak felsefi tekniklerin kullanılabileceği görüşü hakim olmuştur.¹⁵ Yani Yunan filozoflarını Hristiyan inancına göre, kendi amaçlarına uygun şekilde yorumlamışlar ve felsefeden bu şekilde yararlanmaya çalışmışlardır. Hristiyan dünyasındaki bu süreç Ortaçağ'ın sonlarına kadar devam etmiştir. Aristoteles gibi düşünürlerin sistemlerinden etkilenen Hristiyan dünyası, 12. yüzyılın sonlarına doğru felsefeyi teolojiden ayırıyor.

İslam coğrafyasında, Abbasiler döneminde başkentin Şam'dan Bağdat'a taşınması sonrasında sınırlar daha da genişletilmiş ve Yunan düşüncesinin yayıldığı bölgeler de imparatorluk bünyesine alınmıştır. Abbasiler döneminde Abbasi halifesi tarafından Beytü-l Hikme kurulmuştur ve burada Yunanca metinler Arapça'ya çevrilmiştir.¹⁶ İslam'da din felsefe sorununu üç aşamaya ayırabiliriz. Bunlardan ilki Mu'tezile - Eş'ari çatışmasıdır. İkinci aşama, İbni Sina, Farabi, Kindi gibi Yeni-Platoncu düşünce sistemini benimseyen filozofların fikirleri ile bu fikirlere karşı çıkan Gazali arasındaki çatışmadır. Son aşamayı ise, İbn Rüşd'ün Gazali'ye verdiği cevaplar meydana getiriyor.

Kelam hareketi içindeki bir grup olan Mu'tezile akıl ile iman arasındaki ilişkide hiyerarşik bir yapı olamayacağı görüşünü savunur. İslam vahyine konu olan her şeyin insan aklıyla anlaşılabilirliğini savunuyorlar. Müslüman toplumun iç sorunları sonucu Kelam hareketi ortaya çıkmıştır. Yunan felsefesi ile etkileşimden sonra Kelam ve buna bağlı olarak Mu'tezile hareketinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Mu'tezile, İslami sorunlara cevaplar aramıştır. Mu'tezile'nin İslami sorunlara verdiği cevaplardan çok o cevapları ararken kullandığı zihniyet önemli olmuştur.¹⁷ Mu'tezile düşünürlerinin akılcılık yönündeki görüşleri Eş'ari'ci tepkiyi getirmiştir.

¹⁴ Arslan, A. (2013). İslam Felsefesi Üzerine. (Birinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,260-261

¹⁵ A.g.e.264

¹⁶ Boer, T.J. (1960). İslamda Felsefe Tarihi. (Çev. Kutluay Y.). Ankara: Balkanoğlu Yayınları, 7

¹⁷ Arslan, A. (2013). İslam Felsefesi Üzerine. (Birinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,265

Eş'ari, Mu'tezile'nin akılcı görüşlerine ve İslami sorunlar hakkında geliştirdikleri tezlere karşı bir tepkidir.¹⁸ Eş'aricilikte akıl tamamen yok sayılmamaktadır. Eş'ari, İslami sorunlara yönelirken belli ve sınırlı bir akıldan söz eder. Eş'ari, İslami sorunların hem akli hem de nakli delillerle açıklanabileceğini savunur. Eş'ari'nin akılcılığı Mu'tezile gibi kesin bir ölçüt olan akılcılık değildir. Vahyin belirlediği dini hakikatlerde akla danışmadan iman etmek gerektiğini savunur.

Mu'tezile ve Eş'ari gibi kelim hareketi içerisinde yer alan düşünürler İslâmî sorunlar hakkında birtakım tezler ortaya koymuşlardır. Bu kelim düşünürlerinin ilgilendikleri İslâmî konular benzerse de bu konulara çözüm arama yöntemleri farklıdır. Öncelikle kelim düşünürlerinin ele aldıkları İslâmî sorunlar “iman nedir?” “mümin kime denir?” “büyük günah-küçük günah meselesi” “kaza-kader ilişkisi” “Allah'ın sıfatları” gibi meselelerdir. Bu meselelere çözüm ararken bu iki grup birbirine karşıt tezler ortaya koyuyor. Mu'tezile, bu konuların akıl aracılığıyla anlaşılacağını ve aklın üstünlüğünü ortaya koymak isterken; Eş'ari, ona tepki olarak yeni görüşler öne sürüyor ve akılcı görüşü eleştiriyor.¹⁹ Buradaki problem İslâmî problemlerin akıl aracılığıyla çözülüp çözilemeyeceği problemidir. Ortaçağ İslâm dünyasında din ve felsefe ilişkisinde, Mu'tezile'nin görüşlerine Eş'ari'nin tepkisi ilk safhayı oluşturur. İkinci safha da ise Gazali'nin Farabi, İbni Sina gibi filozofların görüşlerini eleştirmesi yer alacaktır.

İslam'da din-felsefe ilişkileri sorununda, felsefe yeni bir sayfa açmıştır. Bu sayfayı da Gazali'nin felsefeye yaptığı eleştiri kapatıyor.²⁰ Gazali, Farabi ve İbni Sina gibi Yeni-Platoncu görüşü benimseyen filozofları ve Yunan felsefesi düşünürlerini eleştirmiştir. Felsefe de İslam vahyinin akılla ve felsefeyle anlaşılacağı görüşünü savunmuşlardır. Gazali, filozofların felsefe-din ilişkisini yanlış anladıklarını hatta felsefeyi dinin yerine getirdiklerini ve dini de daha basite indirgediklerini savunmuştur. Bu nedenle de felsefeye ve filozoflara eleştiriler yönelmiştir.²¹ Filozoflar, Antik Yunan felsefesinden yapılan çevirilerden, Antik Yunan düşünürlerinin fikirlerinden hareket ederek; insan, Tanrı, doğa hakkındaki bilgilere yine onların yöntemlerini uygulayarak ulaşmayı amaç edinmişlerdir. Gazali, meydana getirilen bu felsefi sistemin, İslam öğretisinin karştı olduğu fikrini savunuyor. Çünkü

¹⁸ Arslan, A. (2014). İbni Haldun. (İkinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 204

¹⁹ A.g.e.217

²⁰ A.g.e.228

²¹ A.g.e.264

Gazali, felsefenin dine uygulanamayacağını, aklın ise dini şeyleri anlamada eksik kalacağını savunmuştur.

İslam dünyası, Yunan felsefesiyle M.S. 8. yüzyılda başlayan çeviri hareketleri sonucunda tanışıyor. Bu çevirilerle Antik Yunan eserleri Arapçaya çevriliyor ve İslam dünyası tarafından tanınıyor.²² İslam dünyası, Yunan felsefesiyle tanıştığında Yunan akılcılığı ve dini kaygılar sorunu tartışılmaktaydı. Bu konuda ise Plotinos'un felsefesi ön plana çıkmaktaydı.²³ Yani o dönemde Yunan felsefesine Yeni-Platonculuk hakimdi. Plotinos'un düşünceleri de Farabi, İbni Sina, Kindi gibi İslam filozoflarını fazlaca etkilemiştir. Ayrıca Yunan felsefesinde Aristoteles'i Platon'a yaklaştırma çabası hakimdir. Bazı eserler Aristoteles'in olmadığı halde, onun eserleri gibi kabul edilmiştir. Böylece İslam filozofları da Aristoteles'i Platon'a yakınlaştırmışlardır. Bunun sonucu olarak bir tek ve aynı felsefe olduğu görüşü kabul edilmiştir.²⁴ Kindi, Farabi, İbni Sina gibi İslam düşünürleri tarafından bu felsefenin İslam vahyine ters düşmediği ve İslam vahyiyle uyumlu olduğu düşüncesi savunulmuştur.

Gazali, bu felsefi sistemin İslam vahyinin tezlerine uygun olup olmadığını inceliyor. Bunun sonucu olarak filozoflara eleştiriler yöneltiyor. Gazali'nin düşünceleri, Farabi, İbni Sina ve Kindi gibi filozofların temsil ettiği Felasife'ye bir antitez niteliğindedir. Gazali ile İslam'da din-felsefe ilişkilerindeki ikinci devir sona ermiştir.

İslam'da din-felsefe ilişkileri sorununda üçüncü aşamayı İbni Rüşd'ün Gazali'ye verdiği cevaplar oluşturmaktadır. Ancak İbni Rüşd'de bu konuda kalıcı bir çözüm üretememiştir.²⁵ İbni Rüşd, Gazali'nin felsefeye yaptığı eleştirilere karşı çıkmıştır. Çünkü İbni Rüşd'e göre vahyi anlamının en iyi yolu felsefedir. Yine de bu felsefenin bazı yönlerine yapılan eleştirileri kabul etmiştir. Ancak burada Aristoteles'e yapılan eleştirileri kabul etmez. Çünkü Aristoteles'in felsefesinde sorun olmadığını, Farabi ve İbni Sina'nın, Aristoteles'i yanlış anladığını savunmuştur. Ya da İslam öğretisini yanlış anladıklarını söylemiştir. İbni Rüşd, Gazali'nin filozoflar hakkındaki görüşlerini ve onlara yönelttiği eleştirileri inceledikten sonra, Gazali'nin eleştirilerinin köksüz olduğu sonucuna varmıştır.

²² Arslan, A. (2014). İbni Haldun. (İkinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 229

²³ Kumeyr, Y. (1976). İslam Felsefesinin Kaynakları. (Çev. Olguner F.). İstanbul: Dergah Yayınları, 97

²⁴ Arslan, A. (2014). İbni Haldun. (İkinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 230-232

²⁵ A.g.e.294

Felsefenin vahiyle ters düşmekten ziyade tamamen vahyi desteklediğini ileri sürmüştür. Felsefe ve dinin birbirinden ayrı düşünölemeyeceğini ifade etmiştir.

2.5. Gazali

2.5.1. Gazali'nin Hayatı

Gazali, 450/1050 yılında, Horasan'ın Tus şehrinde doğmuştur. Asıl adı Muhammed olmasına rağmen doğduğu köye nisbetle Gazali diye anılmaktadır. Hüccet-ül-İslam, İmam, Zeyn-üd-din gibi isimlerle de anılmaktadır.²⁶ Babasının ölümünden sonra, babasının bir arkadaşının evinde öğrenimine başlamıştır. Orada öğrendikleri artık onu tatmin etmemeye başlayınca İlmi Kelam okumaya başlamıştır. Aynı zamanda da eserler yazmaya ve ders vermeye başlamıştır. Gazali'nin fikirleri ve çalışmaları Selçuklu veziri Nizam ül - Mülk'ün dikkatini çekmiştir ve Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medresesi'nin başına Gazali getirilmiştir. Burada en çok felsefi çalışmalar yapmıştır. Makaasid – ul – Felasife ve Tehafütü'l – Felasife adlı eserlerini bu dönemde yazmıştır. Bu eserlerden ilkinde filozofların maksatlarını anlatmıştır. İkinci eserinde ise filozoflara şiddetli eleştiriler yöneltmiştir.

Gazali, yaptığı çalışmalarda kendini şüphelerden kurtaracak bir yol bulmayı amaçlıyordu. Şüphelerinden kurtulup, yüksek hakikate ulaşarak huzur bulmak istegindeydi. Bu istek öyle kuvvetliydi ki, kesin bilgiye ulaşma sorunu iç bunalıma sebep olmuştur. Bu bunalım nedeniyle Bağdat'ı terk etmiştir. Gazali, hac için Mekke'ye gittikten sonra, dönüşte Şam'da kalmıştır ve önemli eserlerinden İhya'yı yazmıştır.²⁷ Şam'da kapalı bir hayat yaşayan Gazali, tasavvufa yönelmiştir. Bu inzivadan çıkıp vatanına geri dönmüştür. Burada yeniden öğretimle meşgul olmaya başlamıştır. Elli iki yaşında dünyaya geldiği yer olan Tus'ta vefat etmiştir.²⁸

Birçok konuda eser veren Gazali'nin bilinen yetmiş dört eseri vardır. Bu eserlerin dışında kendisinin olduğu düşünölen ancak Gazali'ye ait olmayan dört eserden de söz edilir.²⁹ Onun en büyük eseri İhya-i Ulumid-Din' dir. En çok bilinen eserlerinden olan ve İslam düşüncesinde tehafüt geleneğinin başlatıcısı sayılan eseri Tehafütü'l Felasife' dir.

²⁶ Gazali. (1960). El-Munkızu Min-ad-dalal. (Çev. Güngör H.). Ankara: Maarif Yayınları, 5

²⁷ Ülken, H.Z. (2015). İslam Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri. (Altıncı Baskı). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 131

²⁸ Boer, T.J. (1960). İslamda Felsefe Tarihi. (Çev. Kutluay Y.). Ankara: Balkanoğlu Yayınları, 111

²⁹ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1,51

Bunlar dışında kaleme aldığı eserlerinden bazıları; Makasıdu'l-Felasife, Kimya'yı Saadet, El-munkızu-min-ad-Dalal, Nasihat-ül-Mülük' dür.

2.5.2. Gazali'nin Fikirleri

2.5.2.1. Gazali'de Bilgi Sorunu

Gazali, en önemli İslam filozoflarından biridir. Fikirleriyle birçok filozofu etkilemiştir ve aynı zamanda birçok tartışmaya sebep olmuştur. Gazali'nin fikirlerinin temelinde kuşkuculuk vardır.³⁰ Duyulardan, zihinden ve akıldan şüphe duymak gerektiğinden bahseder. Duyuların yanıltıcı olduğunu, aklın güven vermediğini, zihnin çelişik sonuçlara götürdüğünü söyleyen Gazali, dini kesinliğe ulaşırken şüphe yöntemini bırakıyor. Gazali'nin düşüncesinde, bilgi meselesi çok önemli bir yerdedir. İç huzura ermemiz için hakikatin bilgisine ulaşmalıyız.³¹ Hakikatin bilgisinin ne olduğunun araştırılması gerektiğini düşünüyor. Bizi doğruya götüren kesin bilgi, felsefe ve aklın üstündeki bilgidir. Bu bilgi şüpheden uzaktır, bizi yanıltmaz.

Gazali, düşünce hayatı boyunca hakikatin bilgisine ulaşmanın yollarını aramıştır. Hakikatin bilgisine ulaşmak için öncelikle bilginin ne olduğu bilinmelidir. Bilgiye ulaşmak için çeşitli ilimleri incelemiştir. Bu ilimlerin amaçlarını araştırmış ve ortaya koymuştur. Bu araştırma esnasında yararlandığı ilimlerin bazılarını beğenmemiş ve tenkid etmiştir. Sonunda hakikatin bilgisine ulaşma yolunun tasavvuf olduğunu kabul etmiştir.

Gazali, hakikati araştıranları da dört sınıf olarak incelemiştir. Bunlardan ilkini İlmi Kelam alimleri oluşturmaktadır. İkinci sınıfta Batıniye Fırkası bulunmaktadır. Üçüncü sınıfta felsefeciler yer alıyor. Dördüncü sınıfı da mutasavvıflar oluşturmaktadır. Gazali'ye göre hakikat, bu dört meslekten başkasında değildir.³²

İlmi kelamın amacının Ehli Sünnet düşüncesini korumak olduğunu dile getiriyor. Kelam âlimleri sünneti korumaya ve bid'atlere karşı koymaya çalışmışlardır. Gazali,

³⁰ Ülken, H.Z. (2015). İslam Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri. (Altıncı Baskı). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 131

³¹ Gazali. (1960). El-Munkızu Min-ad-dalal. (Çev. Güngör H.). Ankara: Maarif Yayınları, 17-18

³² A.g.e.22

kelamın kendi amaçlarını yerine getirdiğini ancak hakikatin bilgisine ulaşamadığını savunuyor.³³

Gazali, aradığı mutlak bilgiyi kelimada bulamayınca felsefeyi incelemeye başlıyor. Gazali'ye göre bir ilim tam olarak bilinmedikçe ondaki bozukluklarda bilinemez. Gazali, bu nedenle felsefeyi en derinine ininceye kadar araştırıp öğrenmek istemiştir. Çünkü aradığı hakikatin bilgisinin felsefede olup olmadığını ve felsefe ilminin ne gibi eksikleri olduğunu görebilmek için o ilmi çok iyi derecede bilmek gerektiğini düşünüyordu.

Araştırdığı ilmin tüm inceliklerini şüpheye yer kalmayacak şekilde öğrendikten sonra bu ilmin birkaç bölümden oluştuğunu ve bu ilmin düşünürlerinin de birkaç sınıftan oluştuğunu ortaya koyuyor. Felsefe ile ilgilenenlerin sınıflarını Dehrîler, tabîîler ve ilâhîler olarak ele alıyor. Bu ilmin kısımlarını da riya'ziye, mantık, tabîîye, ilâhîye, siyasiye ve ahlâk olarak ele alıyor. Ancak felsefecilerin tüm sınıflarının yanlışla düştüğünü iddia ediyor.³⁴ Yani Gazali, felsefenin de hakikatin bilgisine ulaştırmadığı sonucuna varıyor. Hatta felsefecileri küfre düşmekle eleştiriyor.

Gazali'nin felsefede ve felsefeyi benimseyen filozoflarda problem olarak gördüğü şey aslında onların akılla hakikatin bilgisine ulaşılabilirliğini kabul etmeleridir. Gazali, aklın meseleleri anlamada yeterli olmadığını düşünmektedir. Akıl karışık meselelerdeki perdeyi kaldıramaz. Ancak filozoflar, aklın hakikatin bilgisine ulaştırdığını savunmuşlardır. Gazali de felsefedeki problemin bu olduğunu ve düşünürlerin bu nedenle yanlışla düştüğünü savunmuştur.

Aradığı hakikati felsefede de bulamayan Gazali, tasavvufa yönelmiştir. Gazali, tasavvufta ilim ve amelin birleştiği fikrindedir. Gazali, tasavvufu öğrenmek için yaptığı çalışmaların sonucunda mutasavvıfların amaçlarına öğrenmekle ulaşmadıklarını fark ediyor. Onlar amaçlarına yaşayarak ve tadararak ulaşıyorlar. Gazali, buraya kadar öğrendiklerinde ilimin etkisi olduğunu ancak öğrenmekten ilerisinin de yaşamakla olacağını söylüyor. İnsanın saadete ulaşması da günahattan ve dünya işlerinden uzak durmakla olur. Kişi, dünyadan kendini çeker tüm kalbini Allah'a yöneltirse ancak o zaman saadete ulaşabilir. Gazali, mutasavvıfların yolunun en doğru yol olduğunu ve en temiz ahlâkın onlarda

³³ Gazali. (1960). El-Munkızu Min-ad-dalal. (Çev. Güngör H.). Ankara: Maarif Yayınları,24

³⁴ A.g.e.27

bulunduğunu dile getirmiştir.³⁵ Ona göre hakikatin bilgisine ulaşmanın yolu mutasavvıfların yolundan geçer. Gazali, kelam ve felsefenin hakikatin bilgisine ulaştırmadığını fark edince incelediği tasavvufun bu bilgiye ulaştırdığını anlıyor. Tasavvufun bilgisi şüpheden uzak olan hakikatin bilgisidir. Düşünce hayatı boyunca hakikatin bilgisini arayan Gazali, tasavvufu araştırıp inceledikten sonra bu bilgiye ancak tasavvuf yoluyla ulaşılacağı sonucuna varıyor. Buraya ulaşmasında geçirdiği düşünce buhranlarının etkisi de büyüktür. Ona göre, karışık işlerin aydınlanması için onlar üzerindeki perdenin kalkması gerekir. Bu perdeyi kaldırmaya aklın gücü yetmez. Gazali için bu perdenin kalkması kalpte bulunan nurla sağlanır. Nurun ışığı ile gerçekler görülür. Ancak bu durumda hakikatin bilgisi elde edilebilir.

2.5.2.2. Gazali'nin Felsefeye Eleştirisi

Gazali, devrinin fikir hareketleriyle yakından ilgileniyor. Ancak bu fikir hareketlerinden bazılarını eleştiriyor. Aristoteles'in felsefesi ve bu felsefeyi benimseyen İbni Sina, Farabi gibi filozofların öğretilerini eleştiriyor. Bunun dışında doğa bilimleri, matematik ve mantık gibi akla dayanan bilimleri eleştiriyor. Ancak en ağır eleştirileri felsefeye yöneltiyor. Hatta Aristocu felsefeyi benimseyen filozofları İslam düşmanlığı ile suçluyor.³⁶ Bu konu hakkında iki eser yazmıştır: Makasid-ül-felasife ve Tehafüt-ül-felasife. Bunlardan ilkinde filozofların fikirlerinden ve kanıtlarından bahsediyor. İkincisinde ise, bu fikirleri eleştiriyor ve reddediyor. Tehafüt'te 20 konuda filozoflara eleştiri yöneltten Gazali, üç konu üzerinde özellikle duruyor: Allah'ın yalnız küllileri bilmesi, cüzileri bilmemesi görüşü; ruhun ölümsüzlüğü ve bedenin tekrar dirilmeyeceği görüşü; alemin kadim olması görüşü.

Gazali, felsefecilerin felsefelerinin bir dayanağı olmadığını söylüyor. Amacı bilinen şeylerin eleştirilebileceğini düşündüğü için felsefe incelemeleri yapıyor.³⁷ Ona göre, filozofların görüşlerini bilmeden onların yanlışlığı aktarılamaz. Felsefenin Temel İlkeleri adlı eserini de bu yüzden kaleme alıyor. Bu eserde mantık, tabiat bilimleri ve ilahiyat konuları yer almaktadır. Meşşai felsefesinin önemli düşünürlerini Filozofların Tutarsızlığı adlı eserinde eleştiriyor. Filozoflara hücum etmek için bu eseri kaleme aldığını söylüyor.

³⁵ Gazali. (1960). El-Munkızu Min-ad-dalal. (Çev. Güngör H.). Ankara: Maarif Yayınları, 57-64

³⁶ Ülken, H.Z. (2015). İslam Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri. (Altıncı Baskı). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 132-133

³⁷ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 35

Filozofları dinden çıkmak, küfre düşmek, Allah'ı inkâr etmekle suçluyor. Bu eser ile İslam düşüncesinde tehafüt geleneğinin başlatıcısı oluyor.³⁸

Gazali'ye göre, akıl ve inanç uzlaştırılmaz, birbirine zıt iki yapıdır. Filozoflar akılla inancı uzlaştırmaya çalışmışlardır. Gazali filozofları bu konuda eleştiriyor ve İslam dininin akli açıklamalara uygun olmadığını söylüyor. Filozofların bu konudaki açıklamalarını reddediyor. Filozofların alemin yoktan varoluşunu inkâr ettiklerini ve alem hakkındaki görüşlerinin sadece fiziksel olduğunu söylüyor. Gazali'ye göre filozofların alem konusunda yaptıkları ayırım zaman ve mekâna bağlı bir ayırımdır.³⁹ Gazali, bu fiziksel ayırımın olanaksızlığını dile getiriyor ve bu ayırımı reddediyor. Filozoflar, Allah'ın küllileri bildiği, cüzileri bilmediği görüşünü savunmuşlardır. Gazali, bu görüşe de karşı çıkarak, bu konuda da filozofları eleştirmiştir. Filozofları, Allah'ı inkâr etmekle suçlamıştır.⁴⁰ Allah şeyleri ve olayları bilmediği iddia edilirse, bu Allah'ın ilmini inkara ve sonunda Allah'ı inkara varır.

Gazali'nin filozofların söylediklerine karşı çıktığı diğer konu da ruhun ölümsüzlüğü ve bedenın tekrar dirilmeyeceği görüşüdür.⁴¹ Gazali'ye göre burada filozoflar kendileriyle çelişiyorlar. Çünkü ölümsüz bir ruhtan bahseden filozoflar, bedenın dirilmeyeceğini ve ruhla birleşmeyeceğini savunuyorlar.

Gazali'nin Tehafüt'te yaptığı önemli eleştirilerden biri de nedensellik üzerinedir. Filozofların nedensellik görüşünü eleştiren Gazali, neden ve sonuç ilişkisinin zorunlu olmayan bir ilişki olduğunu iddia ediyor. Filozofların Tutarsızlığı adlı eserinde, on yedinci mesele de sebeplilik meselesi ve mucizeler başlığı altında nedensellik problemini ele almıştır. Bu konuda: “Tabiatıta süregelen düzende alışkanlık sonucu olarak sebep ile sebepli arasında var olduğuna inanılan ilişki bize göre zorunlu değildir. Aksine her iki şey hakkında “Bu odur” “O da budur” denilemez. İkisinden birinin kabulü, ötekinin kabulünü, birinin reddi diğerinin reddini içermez. O halde, iki şeyden birinin varlığı veya yokluğu, ötekinin varlığını ya da yokluğunu zorunlu kılmaz.” diyor.⁴²

³⁸ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 9

³⁹ Boer, T.J. (1960). İslamda Felsefe Tarihi. (Çev. Kutluay Y.). Ankara: Balkanoğlu Yayınları, 112-113

⁴⁰ Ülken, H.Z. (2015). İslam Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri. (Altıncı Baskı). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 133

⁴¹ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 207-226

⁴² Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 166

2.5.2.3. Gazali'de Tasavvuf

Gazali, öncelikle felsefeyi derinlemesine inceliyor. Ancak aradığı kesin bilgiye felsefe ile ulaşamayacağını anlıyor. Hayatının bir döneminde geçirdiği bir buhran sonucunda tasavvufa yöneliyor. Gazali, benimsediği tasavvuf yolunu felsefî anlayışıyla birleştirmiştir. Tasavvufu, felsefî anlayış ve ahlak yolu olarak harmanlamış ve bir dünya görüşü şekline getirmiştir.

Gazali, hayatının ilk dönemini bir fıkıh alimi olarak geçirmesine rağmen geçirdiği düşünce buhranı sonrası uğraştığı ilimleri bırakarak sufi bir hayat yaşamaya başlamıştır. Gazali, sufiliği Allah'a yakın olmak olarak görüyordu.⁴³ Gazali için ahlak tasavvufun başlangıcıdır. Gazali'ye göre Allah'a ulaşmak dünya işlerinden ve arzulardan uzak durmakla mümkün olur. Gazali'nin mistik düşünceleri eserlerine de yansımıştır. İhyâ-u ulûm'id-dîn, Mişkâtü'l Envar, Kalplerin Keşfi, Kimya-i Saadet mistik görüşlerinin yer aldığı eserlerden bazılarıdır.

Gazali, sadece akıl ile mutlak bilgiye ulaşamayacağını düşünüyordu. Bu mutlak bilginin kaynağını bir nur olarak görüyordu. Bu nur ona göre ilahi alemde bulunur. Gazali, gerçek bilgiye ulaştıran nurun Allah'tan başkası olamayacağını savunuyor. Gazali'ye göre nurun dereceleri vardır ve en yüksek mertebedeki nur Allah'tır. Nurun derecelerini açıklarken nurun zuhur eden ve idrâkle ilgili olduğunu düşüncesini ele alır. İdrak etmek duyularla alakalıdır. Göz duyusunun hem kendisi görülen hem kendisi aracılığıyla başkası görülen kısmı nur olarak adlandırılır. Gözün eksikleri ve kusurları olduğu için ancak gözler içinde bu kusurlardan uzak bir göz varsa o nur olarak isimlendirilebilir.⁴⁴ Çünkü göz varlıkların hepsini göremez, kendisini göremez, çok uzağı göremediği gibi kendisine çok yakın olanı da göremez, sonsuz şeyleri göremez. Ancak akıl tüm varlıkları idrak edebilir, akıl kendi varlığını bilir, akıl için uzak ve yakın birdir, akıl ise sonsuzu algılar. Bu durumda akıl nur ismine daha uygun olur. Ama akılda her bilgiyi hemen idrak edemez. Bazen o bilgileri araştırması ve düşünmesi gerekebilir. Bu bilgiler Nazari bilgilerdir. İnsan, bilkuvve olarak bilen varlıktır. Bilfiil olarak bilmesi hikmet nurunun çıkmasına bağlıdır. Allah'ın sözü hikmetin en büyüğüdür. O'nun en önemli sözü de Kur'an'dır. Göz için güneş bir nurken,

⁴³ Ülken, H.Z. (2015). İslam Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri. (Altıncı Baskı). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 245

⁴⁴ Gazali. (2011). Nurlar Feneri. (Çev. Ateş S.). İstanbul: Bedir Yayınevi, 16-17

akıl için de Kur'an bir nurdur. Güneş şehadet alemindendir, Kur'an ise melekut alemindendir.

İnsan, alemde en aşağı atılmıştır. Melekler ise melekut aleminde bulunurlar ve Allah'a en yakın olanlardır. İnsan en yükseğe çıkmak için çabalar. Melekut alemine çıkan Allah'ın huzuruna çıkar. Peygamberler, melekut alemine ulaştıklarında en yüksek olan mertebeye ulaşmış olurlar.⁴⁵ Peygamberler o zaman gaybı da bilirler. Gaybı bilmek Allah'a yakın olmakla O'nun huzurunda olmakla ilgilidir.

Kendisi görülen, başkasının görülmesini sağlayan ve başkasını etkileyen nur saçan da nur ismini alır. Bu durum peygamberlik ruhuna mahsustur. Peygamberler, bilgilerin yayılmasını sağlarlar yani etraflarına nur saçarlardı. Diğer aydınlatıcılar ışıklarını peygamberlik ruhundan alırlar. Nurların hepsi birbirinden ışıkmaktadır. Ancak bu durum derecelendirilmek istenirse, Allah'a en yakın olan nur ismini en çok hak edendir. Bu derecelendirme durumu sonsuza kadar süremez. Derecelendirme İlk kaynaktan son bulacaktır. Bu İlk kaynak tüm nurların kendisinden çıktığı asıl Nur'dur. İlk kaynağa nur kimseden gelmez. O tüm nurların kaynağıdır. Nur ismine en uygun olan İlk kaynaktır. Gazali'ye göre asıl Nur, tüm nurların kendisinden çıktığı İlk kaynaktır. Aslında diğerlerine nur denmesi tamamen mecazdır. Diğerleri nuru İlk kaynaktan emanet almışlardır. Gerçek Nur, etrafına ışık saçan, her şeyi aydınlatan, yaratan ve emir verendir.⁴⁶

Gazali'ye göre vücut ikiye ayrılmıştır. Birincisi varlığı kendi zatından olan varlık. İkincisi de varlığı başkasından olan varlık. İkincisinin varlığı emanettir. Bu varlığın olması başkasının varlığına bağlıdır. Bu nedenle de gerçek bir varlığı yoktur. Gerçek varlığı olan Allah'tır.⁴⁷ Gerçek Nur olan da Allah'tır. Arifler bunu bilirler ve burada tüm mecazlardan kurtulurlar. Bunu bildikleri için de hakikatin en tepesine yükselirler. Varlıkta sadece Allah vardır. Bütün nurlar Allah'ın vechinden gelir. Her şeyin vechi de O'na yönelir. Allah'tan başka ilah olamaz. Vecihlerin ibadet ile yöneldikleri de O'dur. Buradaki vecih kalplerin yüzleridir. Yani ruhlar ve nurlardır.

⁴⁵ Gazali. (2011). Nurlar Feneri. (Çev. Ateş S.). İstanbul: Bedir Yayınevi, 25

⁴⁶ A.g.e.26

⁴⁷ Gazali. (2011). Nurlar Feneri. (Çev. Ateş S.). İstanbul: Bedir Yayınevi, 32

Gazali, ulaşılabacak son noktayı teklik memleketi olarak ifade eder. Bu noktada inen, çıkan, alçak, yüksek kalmaz. En son ulaşılan noktadan sonra yükselme olmaz. Burada değişme olursa da yükselme ile olmaz yüksekten alçağa doğmakla olacaktır. Bu makam ulaşılmak istenen yerdir. Gazali'ye göre bu ilim herkes tarafından bilinemeyecek gizli bir ilimdir. Dış gözün görmesini sağlayan zahir nur olduğu gibi iç gözün görmesini sağlayan da Allah'tır. İlahi nur hiçbir zaman kaybolmaz ve O her şeyledir.

Gazali alemi ikiye ayırarak inceler. Birincisi şehadet alemi, ikincisi melekut alemidir. Melekut alemi, gayb alemindendir, şehadet alemi de hissi alemindendir. Hissi alem de akli aleme giden yoldur. Eğer iki alem arasında bir ilgi olmasaydı Allah'a yükselme gerçekleşmezdi. Gazali, ruhları da mertebelere ayırarak inceler. Bunlardan ilki hassas ruhtur ki bu ruh hislerin algısını sağlar. İkincisi hayali ruhtur. Bu ikinci ruh duyulardan gelen algıları kaybederek akli ruha gösterebilmek için saklar. Üçüncüsü hayal ve his dışındaki şeyleri algılayan akli ruhtur. Bu ruh, zaruri bilgileri algılayandır. Dördüncüsü fikri ruhtur. Bu ruh, akli ilimlerin bilgilerini inceler, birleştirir, ayırır ve çeşitli sonuçlar elde eder. Beşincisi de kutsi peygamberlik ruhudur. Akli ve fikri ruhların ulaşamayacağı, bilemeyeceği hakikatlerin bilinmesini sağlayan ruhtur. Peygamberler bu ruh sayesinde gayb alemini bilirler.⁴⁸

Gazali, insanın Rahman suretinden olduğunu düşünür. Bunun da Allah'ın suretinden olmaktan farklı olduğunu savunur. Allah, insana alemdeki sıfatları vermiştir. Bu durum tamamen Allah'ın istemesiyle olmuştur. İnsan da rahmet sayesinde Allah'ı bilmektedir. Bu rahmet insanı Rahman suretinde yapandır ve Allah suretinden ayırandır.⁴⁹ Ona göre Allah'ı tanımanın yolu kendini tanımaktan geçer. Bu nedendir ki nefsinin bilen Rabbini de bilir. Kendini bilmek; elini, yüzünü bilmek veya acıkınca yemeğini yemek değildir. Burada bahsedilen kendini bilmek, hakikatini aramaktır, bulmaktır ve onu bilmektir.

İnsan iki şeyden var edilmiştir. Bunlardan biri bedenidir, diğeri ise kalbidir. İlki gözle görülendir, ikincisi ise görünmeyen taraftır. Bu görünmeyen taraf, nefis veya ruh olarak da bilinir. İnsanın aslı kalptir. Kalp ancak hakikatin gözü ile görülür. Gazali'nin sözünü ettiği kalp organ olan kalp değildir. Bu kalp hakikati görmeyi sağlayan ruhtur, nefistir. Kalbin

⁴⁸ Gazali. (2011). Nurlar Feneri. (Çev. Ateş S.). İstanbul: Bedir Yayınevi, 41

⁴⁹ A.g.e.48

hakikati ise bu alemde bulunamaz. Bu kalp bu alemde misafirdir ve onu bu alemde taşıyan yürektir. Diğer organlar ise kalbin askeri durumundadır. Kalbi bilmek Allah'ı bilmektir. Kalp, cevherlerin en yüksek olanlarındandır. Çünkü o melekler cevherindendir. Bu kalbin aslı Allah'tandır. Kalp, tekrar O'na dönecektir. İnsan, kalp sayesinde Allah'ı tanır. İnsan, Allah'ı tanıma yolunda ilk olarak nefsiyle mücadele etmeyi öğrenmelidir.

İnsanın varlığı sadece bedenle olamaz. O yüzden insanın bir ruha da sahip olduğu açıktır. Ruhun hakikati de kalptir. Ruh, bölünmez olandır ve O, insanın aslıdır. Gazali, bedeni kalbin ülkesi olarak anlatır. Burada kalbin birden çok askerinin olduğunu dile getirir. Kalp, ahiret için vardır ve kalp ile mutluluk aranmaktadır. Allah'ı bilmek için önce onun yarattıklarını bilmek ve tanımak gerekir. Alemi tanıma esnasında tuzak olan hislerdir. Bu tuzaklardan korunmak için de kalbin askerleri vardır. Bu askerler, kalbin emrindedirler. Bu askerler, beş duyu organın işlevleri ve beyin ile aklın işlevleridir. Bunlardan birine bir şey olması durumunda ahirette de dünyada da işler aksamaktadır. Bu askerlerin kalbin emirlerini yerine getirmesi, meleklerin Allah'ın emirlerini yerine getirmesine benzer. Bu emirlerle beden korunur.⁵⁰

Beden, duyguların hizmetindedir. Duygular da casus gibidir. Aklın haber toplamasını sağlarlar. Yani duygular, akla tuzaktır.⁵¹ Aklın varlığı da kalbe hizmet içindir. Gazali'ye göre akıl, kalbin kandilidir ve ona ışık tutandır. Kalp ise, Allah'ın cemaline bakmak için vardır. İnsan kalbinde bulunan askerlerin her birinden ahlak ve sıfatlar meydana gelir. Bu ahlakların kimi iyidir kimi kötüdür. İyi olan ahlaklar insanı mutluluğa götürür. Kötü olan ahlaklar ise insanın helak olmasına neden olur. Bu ahlaklar çok fazla olmasına rağmen Gazali, onları dört genel kategori halinde ele alır. Bu dört ahlak; şeytan, canavar, hayvan ve melek ahlaklarıdır. İlk üçünde saldırgan olmak, musallat olmak, kandırmak, bir şeyleri fazla istemek gibi kötü sıfatlar varken; sonuncu ahlakta, kendini adi işlerden uzak tutmak ve kötü olandan kaçınmak vardır. Gazali, insanın özünde bulunan dört durumdan bahseder. Onlar; domuzluk, şeytanlık, köpeklik ve melekliktir. İnsan ancak özündeki kötülükleri yenerek saadet tohumu ekebilir. İnsan eğer ki özündeki kötülöklere yenilirse ve onların hizmetine girerse kötü ahlak sahibi olur.⁵² Doğruluk yolunda olmayanlar karanlıktadır. Karanlık içinde olan Allah'a ulaşamaz. Gazali, kafirlerin karanlığın en koyusunda olduklarını

⁵⁰ Gazali. Kimya-i Saadet. Türkiye: Bedir Yayınevi, 9

⁵¹ Gazali. Kimya-i Saadet. Türkiye: Bedir Yayınevi, 12

⁵² A.g.e.17

düşünmektedir. Gazali, kafirlerin durumunu karanlık denizle açıklamak ister ve o denizin dünya olduğunu dile getirir. Bu denizi karanlık yapan şeylerden biri sadece hislerle ve dünya işleriyle meşgul olmaktır.

İnsan özünde olanları bilir. O nedenle de kendini kontrol etmesi gerekir. İnsanın davranışlarından sıfatlar meydana gelmektedir. Gazali, o sıfatların kişiye benzediğini savunur. İşte bu sıfatlar ahlaklardır. Bu ahlaklar, kişiyle ahirete gidecektir. Kötü ahlakı meydana getiren fiiller günah olarak adlandırılır. İyi ahlakı meydana getiren fiiller ise itaat olarak adlandırılır. Kötü ahlakla gerçekleştirilen hareketler kalbin kararmasına neden olur. Bu kararma dolayısıyla da doğru yolu göremez. Güzel ahlaklı hareket ise nurdur. Kalbe ulaşan nur sayesinde karartılar ve lekeler gider.

İnsan da hayvan ve canavar sıfatı bulunsa da insan, hayvandan daha üstün varlıktır. İnsan olgun olandır ve akıl sahibi olmasıyla diğer canlılardan ayrılır. İnsana kemâl derecesi verilmiştir ki, diğer varlıklarda yoktur bu derece. Bu kemâl derecesi akıldır ve insan akıl aracılığı ile Allah'ı bilir. Aynı zamanda bu akıl yaratılanları bilmeyi de sağlar. İnsan, akıl sayesinde şehvetten ve gazaptan kurtulur.⁵³ İnsanın hakikati akla sahip olmasıdır. Onun üstünlüğü kemâl derecesinin ona verilmiş olmasıdır. Eğer insan bu dünyaya önem verirse ve bu dünyanın arzularına kendini kaptırırsa aşağı bir durumda olur. Çünkü bu dünya, öbür dünyanın altındadır.

Kalp, ilim ve kudrete sahiptir. Bu nedenle de üstün varlıktır. Alemde bulunan şeyler kalbin sanatıdır. Madde alemine ve ruhani aleme açılan bir pencere vardır.⁵⁴ İnsanlar, çoğunlukla madde alemini bilir. Kalbin içinden açılan ikinci bir pencere vardır. İkinci pencerenin açılmasıyla da gaybi olan şeyler bilinir. Buradaki bilgiler açıkça bilinebileceği gibi tabir edilmeyi de gerektirebilir. Uyanıkken gaybi şeyler görülemez. Gaybi bilgiye ancak uykuda ulaşılabilir. Bu da Levh-i Mahfuz ile gerçekleşir. Nasıl ki kalp bir aynaya benzetilirse, Levh-i Mahfuz da bir aynaya benzetilir. Levh-i Mahfuz'da görülenler kalpte de görülür. Bunun olması için kalbin duygulardan kurtulmuş olması gerekmektedir. İnsan, uyanıkken duygularla meşgul olur. Ancak uykudayken duygulardan kurtulur. Uyku anında hayal vardır. Yani insan uykuda gördüklerini hayalî temsil olarak görür. Bu dünyadaki

⁵³ Gazali. Kimya-i Saadet. Türkiye: Bedir Yayınevi, 17

⁵⁴ Gazali. Kimya-i Saadet. Türkiye: Bedir Yayınevi, 25

duygular da melekler alemi için perde olmaktadır. O perdeler kalkmadıkça melekler alemine ulaşamaz.⁵⁵

İnsan, eğer ki uyanıkken nefsin isteklerini vermez, duygulardan kurtulursa o zaman da gaybı görebilir. İnsan kendini bu dünyanın arzu ve isteklerinden kurtarırsa, düşüncesini sadece Allah'a yöneltirse o zaman uyanıkken de görür. Gazali'ye göre o kişi, meleklerin ruhlarını ve peygamberleri görür. Kalbin tüm lekelerden temizlendiği dünya işlerinden uzaklaştığı yol doğru yoldur. Bu yol peygamberlik yoludur. Peygamberlerdeki ilim, Allah tarafından onların kalbine akıtılmıştır. Gazali'ye göre, sadece peygamberler değil herkes gaybı görebilir. Çünkü bu insanın yaratılışında vardır. Ancak kalbe dünya hırsı yerleşirse, o kalpte kötü ahlak ve günah varsa o zaman kişi gaybı göremez.

Gazali, insanın kalbinin melek cevherinden olduğunu söylüyor. Bu nedenle ona da kuvvet verilmiştir. Beden kalbe tabiidir ve kalp neyi emrederse o olur. Bedende gerçekleşen her şey kalbin istemesiyle gerçekleşir. Organların işlevlerini yerine getirmesi kalp sayesinde. Ancak kalpler arasında da farklılıklar vardır. Bazı kalpler diğerlerinden üstün niteliktedir. İnsan kalbinin üstün dereceleri peygamberlik ve evlialıktır. Peygamberler, insanların uykuda gördüklerini uyanıkken görenlerdir.⁵⁶ İnsanların nefsi bedenlerin dışı etki etmezken peygamberlerin nefsi başkalarına da etki eder. Peygamberler bilgileri insanlar gibi çalışarak öğrenmezler, onların kalbine Allah tarafından akıtılır tüm bilgiler. Bu üç durum peygamberimizde bulunmaktadır ve onu mükemmel yapmaktadır.

Evrende, Allah'tan daha şerefli varlık olamaz. Tüm varlıkların var olmasını sağlayan O'dur. Evrendeki her şey O'nun eseridir. Yaratılanlar O'nun için vardır. Bu marifetlerin de en şereflisidir. Bozuk bir kalbin, hasta bir bedenden farkı yoktur. Bozuk kalp, bozuk arzuların peşinden giderse de helak olur.⁵⁷ Duygulara kapılanlar, Allah'ı tanımaktan uzaklaşırlar. Onlar, hasta olurlar. Bu şekilde devam ederlerse ve tedavi olmazlarsa helak olmaya mahkumdurlar. Bu duygular, tüm arzu ve istekler ölümle son bulacaktır.

İnsanın bedeninde görevleri ayrı olan kemikler, sinirler ve damarlar vardır. Her birinin farklı sıfatları vardır. Kişi, bedendeki organların sadece belli işlevlerini bilir. Böbreklerin

⁵⁵ Gazali. Kimya-i Saadet. Türkiye: Bedir Yayınevi, 26

⁵⁶ Gazali. Kimya-i Saadet. Türkiye: Bedir Yayınevi, 30

⁵⁷ A.g.e.43

işlevini yerine getiremediği durumlarda vücutta hastalıklar meydana gelir. Bedenin içindeki ve dışındaki her parça bir göreve hizmet eder. Beden bunların görevini yerine getirmesiyle sağlam olur. İnsan bedeni, alemde örnekler bulundurulur. Alemde bulunan şeylerin bedende örnekleri vardır.⁵⁸ Bu kadar mükemmel yaratılmış bedenin mükemmel bir yaratıcısı olduğu görülür. Bedenin bu şekilde yaratılması Allah'ın kudretinin tamlığını gösterir. Böyle güzel bir yaratmayı sağlayanda eksiklik olamaz. Allah'ın ilminden de şüphe edilemez. O'nun ilmi her şeyi kuşatandır. Allah, kullarına lütufta bulunur. Allah'ın lütfunun, rahmetinin sonu yoktur. Bedenin varlığını incelemek, onun yaratılışındaki güzelliği görmek, Allah'ın sıfatlarını görmeye başlamak demektir. Allah'ın yaratmadaki inceliği, O'nun büyüklüğünü göstermeye delildir.

Kalp gibi yüksek bir cevher insana verilmiştir. İnsanın amacı kalbini tanımak olmalıdır. Eğer insan kendini bilmek, kalbini bilmek için uğraşmaz da dünya işleriyle meşgul olursa ziyan olur. Gazali'ye göre insan eksik olandır. Eğer insan kendini dünya işlerine kaptırırsa daha da aşağı olacaktır.

İnsanın mutluluğa ulaşması, onun Allah'ı tanımasıdır. Allah'ı tanıyan insan, onun için ibadet edip kulluk görevlerini yerine getirerek saadete ulaşır. Çünkü ölümden sonra Allah'a dönüş vardır. Kişi, O'nu ne kadar çok severse o kadar mutlu olur. Bu sevgiyi de ibadet ile gerçekleştirir. İnsan, sevdiğini ne kadar çok anarsa ona ne kadar çok zikir ederse bu mutluluk o kadar artar. Bu da insanı daha fazla ibadete yöneltir. Daha çok ibadet ise kalbi arzu ve şehvet engelinden uzaklaştırır.⁵⁹ Kişi, günahlardan kaçarak kalbin rahatını sağlar. Bu da insanı kurtuluşa ulaştırır. Yani şeriata uyan saadete ulaşma yolundadır.

Gazali'ye göre dünya, ahirete ulaşmadan önce ahiret için hazırlık yapılacak yerdir. Dünyayı, insanların konakladığı ahiretten önce misafir olduğu yer olarak görüyor. İnsan, yaratılış itibarı ile eksiktir. İnsanın bu dünyadaki amacı bu eksiklerini görmek ve eksiklerini gidermek için uğraşmaktır. Bunun içinde kemâle ulaşmaya çalışır. Kalbini tanımak için uğraşır. Bunları yerine getiren insan Allah'a ulaşır. İnsan için mutluluk budur. İnsana, cennet kapısı bu şekilde açılır. İnsan, Allah'ın yarattıklarını bilmekle Allah'ın cemalinin marifetine ulaşacaktır.⁶⁰ Dünya insanın misafir olarak geldiği, geçici bir yerdir. O nedenle dünya

⁵⁸ Gazali. Kimya-i Saadet. Türkiye: Bedir Yayınevi, 45-46

⁵⁹ A.g.e.52

⁶⁰ A.g.e.85

işlerine kendini kaptırmak mantıksızdır. İnsan kendisini ahirete hazırlamalıdır. İnsan, duyguların meşguliyetinden kurtulup, kemâle ermek için çaba göstermelidir. Dünya lezzetlerine dalan kişi, ziyan olur. Eğer ki insan saati bulmak istiyorsa, Allah’a ibadet etmeli. Kalbini keşfetmeli ve kalbin nuruna ulaşmalıdır. Bu nur insanı doğru yola götürendir. İnsan, bu nurun ışığı ile hakikate ulaşır.

Anlaşılmıştır ki tasavvuf, kalp ile ilgilidir. Bu kalp temiz olmalıdır ki kişi Allah’a lâıyk olsun. Kişinin saadete ulaşması da kalbini temiz tutmasına bağlıdır. Bu nedenle tasavvuf ilminde kalp ve kalbin keşfi çok önemli yer tutmaktadır. Saâdete ulaşarak cennete gitmek isteyen insan da önce sabretmeyi öğrenmeli. İnsan, dünyanın sıkıntılarına sabırla katlanmalı, nefsin dünyaya ait arzularından uzak durmalıdır. Allah’a itaat edenler, sabırla bekleyenler cennet ile ödüllendirilecektir. Eğer ki kişi, nefsin arzularına uyup dünya lezzetlerine kapılırsa helak olacaktır. Nefsin arzuları şeytan vasıtasıyladır. Bu arzular yemek, içmek, hep en fazlasını istemektir. Gaflet ise faydanın önünde engeldir. İnsana pişmanlık getirir ve kişinin nimeti kaybetmesine sebep olur.

Allah’ı sevmek, O’na ibadet etmeyi gerektirir. Bir şeyi sevmek sevgilinin isteklerine uymayı gerektirir. Kişi, sevgilisinin yasakladıklarından da uzak durmalıdır. Sevginin güçlenmesinden de aşk meydana gelir. Aşk, kişinin sevgilisi için her şeyi yapacağı, O’na kul olacağı bir derecedir. Tüm engeller aşk ile kalkar. Bu aşk sayesinde perde ortadan kalkar. Aşk ile ortaya çıkar tüm sırlar.

İnsan, kemâle ulaşmayı arzuladığı yolda gördükleriyle anlar ki gerçek kemâl Allah’tadır. Diğer varlıklarda olan kemâl Allah’ın istemesiyle ve Allah sayesinde. Bunu anlayan kişi Allah’tan başkasını sevmez. Allah sevgisi beraberinde O’na itaat etme isteğini getirir. Bunu da ibadet yoluyla sağlar. İbadet eden ve dünya lezzetlerinden uzak duran kişi saâdete ulaşacaktır. Dünya sevgisine yenik düşen ve ibadetlerini aksatan ise kedere boğulacaktır.⁶¹ Gazali, hakikate ulaştıran tasavvufu, ağırlıklı olarak İslâmî öğretilerle desteklemiştir. Bu kısımda diğer tasavvuf yolunu tercih edenlerden farklıdır. O yüzden Gazali’de Allah ve kulu meselesinde İslam’ın öğretileri ağır basar. Tasavvufta önemli yer tutan aşk ve sevgi kavramlarını da İslam’a göre açıklar. Kulun, Allah’a ulaşmak için yapması gerekenlere eserlerinde fazlaca yer vermiştir. Allah’ın yasakladıklarına uymayanların durumundan da söz eder. İnsan, bu dünyaya ahirete yatırım yapmak için gelir. Eğer bu

⁶¹Gazali. Kalplerin Keşfi. (Çev. Uçan S.). Türkiye: Saadet Yayınevi, 49

dünyayı severse en büyük günahkâr o olacaktır. Bu dünyayı sevmezse ahiret için, Allah için ibadet etmelidir. Bu kişi de sevap sahibi olacaktır.

Güzel ahlâk, kalbin temiz kalmasını sağlarken, kötü ahlâk kalbin kararmasına neden olur. Kötü ahlâktan dolayı bir perde iner ve kişi hakikati göremez. İnsan dünyaya geldiğinde güzel ahlâka sahiptir. Hatta kişinin öfkesi ve şehveti de normal şekilde yaratılmıştır. Kişi, o haliyle akla, ilâhî düzene uyacak şekildedir. Bu insanlar bu duruma öğrenmeden gelmiştir. Onların fitratından gelen şeydir bu. Bunlar peygamberlerdir. Güzel ahlâk, sonradan da öğrenilebilir. Bunun içinde mücadele gerekmektedir. Nefsi o yöndeki hareketlere zorlamak gerekmektedir. İnsanı güzel ahlâka ulaştıran fiiller yerine getirilmelidir. Eğer ki o fiillere nefis zorlanmazsa güzel ahlâk kalbe yerleşmez. Nefsin o fiillere zorlanmasıyla fiil insanda alışkanlık haline gelir ve güzel ahlâk kalbe yerleşir.⁶² Bu kalbe yerleşen güzel ahlâk ile kul Rabbini düşünür. Kişi önce kendinin farkına varır. Kendini bilen Rabbini bilendir. Nefsine yenik düşmeden yaptıklarıyla kalbini bilir. Kalp cevherlerin en güzeli olarak insana verilmiştir. İnsan, kalp sayesinde Allah'ın bilgisine ulaşır. İnsanın amacı kemâle ulaşmaktır. İnsan, ancak öyle hakikatin sırrına erişir. Kalbin perdeleri açıldıktan sonra gaybı görebilir. Kalbin perdelerini açacak olan da güzel ahlâktır. Kalbin perdeleri açıldıktan sonra gerçek bilgiye gerçek mutluluğa ulaşılacaktır. Bu dünyanın işleri gerçek mutluluğa götürmez. Gaybî alemin de gösteren Nurdur. En yüce Nur Allah'tır. Her şeyin aydınlanmasını sağlayan O'nun Nurudur. Evrendeki her şeyin bu düzende yaratılması O'nun elindedir. O Nura ulaşmanın yolu tasavvuf yoludur.

Gazali, gerçek bilginin kaynağının tasavvuf olduğunu savunuyor. Tasavvuf yolu, velîlerin, peygamberlerin yoludur. Kendini dünya meşgalelerinden uzak tutan ve güzel ahlâkı benimseyen kişi de tasavvuf yolundadır. Kendisindeki yüce cevheri fark eden kişi, Allah'ın istediklerini yapmaya yönelir. Allah'a itaat eden, ibadetleri yerine getiren, güzel ahlâklı kul kalbindeki perdeleri kaldırır, gaybı bilebilir. Hakikatin bilgisine ancak bu yolla ulaşılır. Kendisine başka yol arayan, kötü ahlâkı benimseyen insan helak olur. Kendisine peygamberlerin yolu olan tasavvuf yolunu seçen doğru yoldadır. Gerçek bilgiye ve mutluluğa ulaşacaktır.

⁶² Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:3, 146

2.5.3. Gazali'de Din - Felsefe İlişkisi

İslam düşünce tarihinde din-felsefe ilişkileri incelendiğinde üç dönem ortaya çıkar. Birinci dönemini Mu'tezile Eş'ari çatışmasının oluşturduğu din-felsefe probleminin ikinci dönemini Gazali'nin, Aristoteles'in görüşlerini benimseyen İslam filozoflarını eleştirmesi oluşturur. Üçüncü dönemi de İbni Rüşd'ün Gazali'ye verdiği cevaplar oluşturur.

Din-felsefe tartışmasının ikinci döneminde yer alan Gazali, ilk olarak kelim ilmini inceliyor. Kelam ilminin kendi gayesini karşıladığı ancak hakikatin bilgisine ulaştırmadığı sonucuna varıyor. Gazali ilmi kelimadan sonra felsefeyi inceliyor. Felsefenin amaçlarını araştıran düşünür, bu amaçların bizi hakikatin bilgisine ulaştırıp ulaştıramayacağına bakıyor. Bu incelemesi sonunda felsefenin sınıflara ayrılması gerektiğine ve hepsinin küfür olduğu sonucuna varıyor. Felsefecileri üç kısımda inceliyor. Birinci sınıfta dehrîleri ele alıyor. Dehriler alemin bir yaratıcısının olmadığını, kendiliğinden var olduğunu ileri süren en eski felsefecilerdir. İkinci sınıfta tabîiler yer almaktadır. Bu zümre çoğunlukla tabiat âleminden bahsetmiştir. Bu felsefeciler alemi yaratan bir yaratıcı olduğunu kabul ettiler, Allah'a ve sıfatlarına inandılar. Ancak ahirete inanmadılar. Nefsin öleceğini ve bir daha dönmeyeceğini savundular. Üçüncü sınıfta ilâhiler bulunmaktadır. Gazali, bu gruptaki düşünürleri sonradan yetişen felsefeciler olarak adlandırmıştır. Aristoteles, Platon ve Sokrates'in bulunduğu bu zümre dehrilerle tabîileri reddettiler. Daha sonra Aristoteles, kendinden önce yaşamış ilâhîlerin, Eflatun ve Sokrates'in düşüncelerini reddetti. Ancak onların bid'at ve küfür sayılan bazı düşüncelerini de kabul etti.⁶³ Gazali, İbni Sina ve Farabi gibi filozofların Aristoteles'in fikirlerini benimseyip, o fikirleri aktardıklarını ifade ediyor.

Farabi, Kindi, İbni Sina gibi Yeni Platoncu felsefeyi benimseyen düşünürler felsefi-akli düşüncenin olabilirliğini savunmuşlardır. Din ile felsefenin uyum içinde bir arada olup olamayacağını araştıran Gazali ise felsefi-akli düşüncenin bizi doğruya götürmeyeceğini ve bu durumun İslam öğretilerine ters düşeceğini savunmuştur. Gazali, filozofların görüşlerine karşı çıkabilmek için öncelikle onların söylediklerinin incelenmesi gerektiği fikrindedir. Bu nedenle ilk olarak felsefe hakkında incelemeler yapmıştır. Bir şeyi eleştirmek için öncelikle o şeyin ne olduğu bilinmelidir. Amaçları bilinen şeyler hakkında eleştiri yapılabilir.⁶⁴

⁶³ Gazali. (1960). El-Munkızu Min-ad-dalal. (Çev. Güngör H.). Ankara: Maarif Yayınları, 22-30

⁶⁴ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 20

Felsefenin ne olduğunu, amaçlarının neler olduğunu açıklamak için Felsefenin Temel İlkeleri adlı eserini yazmıştır. Bu eserde çoğunlukla filozofların felsefe hakkında söyledikleri ele alınmıştır. Yani Felsefenin Temel İlkeleri, filozofların felsefe hakkındaki fikirlerini içermektedir. Filozofların fikirlerini eleştirmeden felsefe hakkındaki çoğu şeyi bu eserinde incelemiştir. Bu eserden sonra yazdığı Tehafüt-ül-felasife’de filozofların felsefe hakkında söylediklerini eleştirmektedir.

Felsefenin Temel İlkeleri, üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde mantık konusunu ele almıştır. Mantık ilminin kısımları, faydaları bu bölümde yer almaktadır. İkinci bölümde ilahiyat konusu vardır. Bu bölümde ilimleri sınıflandırmıştır ve matematik, metafizik, tabiat bilimlerinin konularını ayırmıştır. Üçüncü bölümde tabiat bilimleri yer alır. Burada da cisimlerdeki ortak özellikleri anlatmıştır. Eserin giriş bölümünde, eserin amacının felsefecilerin tutarsızlıklarını ortaya koymak olduğunu söylüyor. Ancak onların savundukları görüşleri tam olarak bilmeden ve o görüşleri ortaya koymadan onları eleştiremeyeceğini dile getiriyor. Bu eserde yapılmak istenen, kitapta üç bölümde ele alınan bilimler hakkında filozofların tutarsız düşüncelerini ortaya koymaktır.

Gazali, filozofların hatalı olduklarını düşündüğü konularda onları eleştiriyor. Bu eleştirilere de Tehafüt-ül-felasife adlı eserinde yer veriyor. Filozofların tutarsızlığı anlamına gelen eserde filozofları yirmi konuda eleştiriyor. Eser iki bölümden oluşuyor. İlk bölümde metafizik konuları yer alıyor. Ele alınan on altı konu var. İkinci bölümü tabiat bilimleri oluşturuyor. Burada da dört mesele de filozoflara hücum ediyor.

Gazali’ye göre felsefi ilimler altı kısımda incelenir. Bunlar; Riyaziye, mantık, tabîiye, ilâhiye, siyasiye, ahlâk.⁶⁵ Farklı şekillerde de incelense her ilim bir konuya sahiptir. Konular incelenme şekline bağlı olarak iki kısımdır. Bunlar: siyaset, matematik gibi varlığı eylemlerimize bağlı olanlar ve bitkiler, hayvanlar, gök gibi varlığı eylemlerimize bağlı olmayanlardır.

İlimler tasdik ve tasavvur bölümlerinden oluşur. Tasdikleri tasavvurlardan meydana gelir. Tasavvur terimlerin algılanmasıdır. Anlaşılmayan şeyin doğruluğu veya yanlışlığı tartışılmaz. Tasavvur ve tasdik için iki anlaşılma şekli vardır. Bunlardan biri varlık, nesne gibi bir çaba olmadan anlaşılanlar. Diğeri ise cin, melek gibi gizli nesnelerin hakikatlerinin

⁶⁵ Gazali. (1960). El-Munkızu Min-ad-dalal. (Çev. Güngör H.). Ankara: Maarif Yayınları, 30

bir çaba ile anlaşılmasıdır.⁶⁶ Çaba gerektirmeden anlaşılan bilgiler duyuların bilgileridir. Algılanması için zihinsel çaba gerektiren şeylere delil ile ulaşılır. İlk bilgiye kadar, istenen bilgiler kendisini önceleyen bilgi ile elde edilir. Ancak ilk bilgi aklın yapısında olan bilgidir ve bir çaba gerektirmez.

Bilinmeyen şeyin bilgisine bilinenin bilgisi ile ulaşılır. Bilinmeyeni bulmak için bilinen şeyi zihne götüren ve keşfetmeyi sağlayan bir yöntem vardır. Bu keşfi sağlayan yöntemle tanım veya resm denilir. Tasdik edici bilgiye de hüccet yoluyla ulaşılır. Kıyas yöntemi hüccetten sayılır. Bunların doğru ve yanlış iki kısmı vardır. Mantık ilmi doğru-yanlış ayrımını sağlar. Bilgiyi bilgisizlikten ayırt etmeyi mantık ilmi sağlar. Mantık olmadan bilgi elde edilemez. Mantığın faydası bilgiye ulaştırmasıdır. Bilginin faydası da ebedi mutluluğa ulaştırmasıdır.⁶⁷ Mantık ilminde olumlu ve olumsuz şekilde dini ilgilendiren bir şey yoktur. Mantıkçılar, mantık ilmini gerçekleştirirken bazı şartlar ortaya koymuşlardır. Ancak dini meseleleri ele alırken bu şartlara uymamışlardır.

Gazali, eserlerinde yer verdiği altı ayırmadan biri de İlahiyat ilmidir. İlahiyat biliminin önemini ve amaçlarını ayrıntılı şekilde incelemiştir. Gazali'ye göre ilahiyat ilimlerin amacıdır. İlahiyat biliminin diğer tüm bilimlerden daha önemli olduğunu Felsefenin Temel İlkeleri adlı eserinde dile getiriyor. En çok fikir ayrılıkları ilahiyat bilimindedir. Ona göre felsefecilerin sisteminde tabiat bilimleri ilahiyat biliminin önüne alınmak isteniyor. Gazali'ye göre felsefecilerin en çok yanlışladıkları konular ilahi bilimlerdedir. Gazali, felsefecilerin ilahiyat alanında yaptığı yirmi yanlıştan söz ediyor.⁶⁸ Bu yanlışları açıklamak için Filozofların Tutarsızlığı eserini kaleme alıyor. Bu yirmi meseleden üçünde filozofların küfre düştüğünü söylüyor. Diğer on yedi meselenin de bid'at sayıldığını söylüyor.

Gazali'nin altı kısımda incelediği felsefî ilimlerden biri de Riyaziye'dir. Riyaziye, aklî delillerle ispatlanır ve hesap, heyet gibi ilimlerden oluşur.⁶⁹ Bu ilimlerde dini ilgilendiren meseleler yoktur. Riyaziyenin iki fenalığı vardır. Bunlardan biri taklit yoluyla doğru yoldan sapmaktır. İkinci fenalık ise cahil insanlardan kaynaklıdır. Yani bu cahil insanların felsefe ilminin her şeyini inkâr etmelerinden kaynaklanan bir sorundur.

⁶⁶ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 108

⁶⁷ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 41-44

⁶⁸ Gazali. (1960). El-Munkızu Min-ad-dalal. (Çev. Güngör H.). Ankara: Maarif Yayınları, 33-35

⁶⁹ A.g.e.30

Gazali'nin ilimler ayrımında yer alan ve eserlerinde de incelediği ilimlerden biri de Tabiat bilimidir. Tabiat bilimi, cisimleri değişim, dönüşüm açısından inceleyen bilimdir. Bu bilim tıp, simya gibi birçok alt dala sahiptir. Matematik bilimi genellikle sayılarla ve niceliklerle ilgilenen bilimdir. Matematik geometri, aritmetik gibi ana dallardan oluşur. Ayrıca optik, cebir gibi alt dallara sahiptir. Metafizik bilimi de mutlak varlığı konu alır. Bu bilimde varlığa ilişkin şeyler ele alınır. Metafizik biliminde varlığın tüm nedenleri incelenmektedir.⁷⁰ Gazali, dinin tabiat bilimlerini inkâr etmediğini söyler. Ancak bazı konular kabul görmüyor. Gazali bu konuları Filozofların Tutarsızlığı'nda ayrıntıları ile ele almıştır. Tabiatla kendiliğinden bir şey olmaz. Tabiatdaki olaylar Allah'ın emrindedir.

Felsefenin temel ilkeleri açıklanırken ele alınan en önemli konulardan biri de varlıktır. Varlık konusu cevher ve ilinti kavramları ile açıklanır. Cevher dört gruba ayrılır. Bunlar: heyula, suret, cisim, ayırıcı akıl. Bir cisim üç cevheri içinde bulundurur. Cisim, gözlem ile ispat edilirken diğer üç cevher delil ile ispat edilmektedir.⁷¹

Akıl, cisim olan ve olmayan ayrımı yapar. Cisim cevherler türündendir ancak burhana ihtiyaç duymaz. Cisim, dik açı üzerinde kesişen üç uzanımın kendisinde bulunması mümkün olan cevherdir. Sadece cisim üç yönden bölünebilir, diğer nesnelerde böyle bir bölünme olamaz. Gazali, filozofların cismin tanımını yaparken kullandıkları “cisimde; genişlik, uzunluk, derinlik bulunur” ifadesinde eksiklik olduğunu dile getiriyor. Çünkü cisim, genişliği, uzunluğu ve derinliği kendisinde bulundurduğu için cisim değildir. Cisim; uzunluk, genişlik, derinlik ve üç boyutu kabul ettiği için cisimdir. Miktar, cisimde ilinti olarak vardır. Cismin özünden gelen belirlenmiş ölçüler yoktur. Her cisim, cisimsel formda eşittir, ölçülerde farklılıklar görülebilir. Ancak ölçü cismin hakikatinden başkadır.⁷²

Gazali'ye göre cisimlerin birleşimi hakkında düşülen yanılgılar da vardır. Cisimlerin birleşimi ile ilgili üç görüşten söz ediliyor. Bu konulardan ilki, cismin ferdi cevher olarak ifade edildiği, zihinde de dış dünyada da parçalara ayrılmayan öğelerin birleşimidir. Birinci görüşün imkânsız olduğu altı madde ile açıklanır. İlk olarak iki cevherin bitiştiği noktalar ele alınıyor. Bu cevherlerden her biri bir diğerine herhangi bir yerden ilişirse bölünme olur. İki cevherin birbirine aynı yerden teması da imkansızdır. Ferdi cevherin bütünüyle

⁷⁰ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 112

⁷¹ A.g.e.113

⁷² A.g.e.116-117

temasından söz ediliyor. Ancak ferdi cevherin bütünü yoktur. Ferdi cevher, parçalardan meydana gelmeyen cevherdir.⁷³

Ferdi cevherin imkansızlığını ortaya koymak için ele alınan ikinci madde, tek sıra oluşturan beş parçanın varsayımı ile açıklanıyor. Çizginin iki ucuna yerleştirilen iki parça olsun. Bu parçaların hareketleri ve birbirine kesişimleri inceleniyor. Ortada bir bölünme söz konusudur. Bu şekilde bir açıklamanın tersi de Allah'ın gücünün harekete yetmemesi sonucunu doğuruyor. Allah'ın gücünün durması da imkânsızdır.⁷⁴

Ferdi cevherin imkansızlığını ispatta üçüncü olarak ele alınan madde de bir çizgi ve altı parçadan yola çıkarak açıklama yapılıyor. Burada şekil üzerinde rakam ve harflerden yola çıkarak bir açıklama vardır. Buradaki parçaların hareketleri sırasında önce karşı karşıya gelecekleri daha sonra aynı hizada olacakları kabul ediliyor. Bu parçalar en son birbirilerini geçecektir. Ancak ferdi cevherin kabul edildiği durumda yukarıda açıklanan durum imkânsız olacaktır.⁷⁵

Dördüncü maddede, geometrik bir kanıt yer almaktadır. On altı adet ferdi cevherin kare şeklinde dizilimi ile kenar ve çapta yer alan dört parça ele alınıyor. Böyle bir dizilimde kare ve çap birbirine eşit olmalıdır. Ancak bu durum imkansızdır. Bu da ferdi cevherin imkansızlığını göstermektedir.⁷⁶

Beşinci ispatta, güneşli hava ve bir tahta parçası örneği vardır. Gölge ve güneşin hareketi ele alınıyor. Buradan da güneş ve gölgenin hareketlerinin aynı olmadığı sonucuna ulaşıyor. Güneşin hareketi tek parçaysa gölgenin hareketi daha az olmalıdır. Burada da yine bir bölünme vardır. Bu örnekle yine ferdi cevherin imkansızlığı ortaya koyuluyor. Güneş, tahta parçası ve gölge ile açıkladığı durumda yine bir bölünme söz konusudur. Ancak ferdi cevher tektir.⁷⁷

⁷³ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 118

⁷⁴ A.g.e.119

⁷⁵ A.g.e.119-121

⁷⁶ A.g.e.122

⁷⁷ A.g.e.123

Altıncı maddede, değirmen taşı örneği ile ferdi cevherin imkansızlığı açıklanıyor. Burada da kenar ve merkezin hareketlerinin aynı olmamasından kaynaklı bir bölünmeden söz ediliyor. Bölünme olduğuna göre ferdi cevher imkansızdır.⁷⁸

Cisim ile ilgili diğer bir görüşte cismin özünde çokluk bulundurmayan, birleşik olmayan, tanım ve hakikat yönünden tek olan varlık olduğunu savunanların görüşünün geçersiz olduğu iddia ediliyor. Bu dile getirilirken de heyula ve form kavramları kullanılıyor. Cismin heyula ve formdan zorunlu şekilde meydana geldiği sonucuna ulaşıyor.

Cisimlerin birleşimi konusundaki başka bir görüşte de cismin madde ve formdan meydana geldiği savunuluyor. Bu görüşün doğruluğu kabul ediliyor ve cismin sonlu sonsuz cüzlerden meydana gelmediği görüşü savunuluyor. Bölünme, parçalanma, kesilme ifadeleri cisimde fiili olarak bulunmaz. Bu ifadeler kullanıldığı zaman cismin bölünmeye yatkın olduğu anlaşılmalıdır.⁷⁹ Yani bu kavramlar cisimde, güç olarak bulunabilir.

Heyula ve form bir arada bulunurlar. Birbirlerinden ayrı fiili varlıkları yoktur.⁸⁰ Heyulada bir form olmadan, heyula kendi başına var olamaz. Bu iki delil ile ortaya koyuluyor. Heyula formla bir arada bulunduğu ya ona işaret edilir ya da edilmez. Eğer işaret ediliyorsa onun iki yönünden söz edilir. İki yönden kendisine ulaşan farklıdır. Heyula bu şekilde bölünür ve cisimsel forma ulaşılır. İkinci delilde de heyulanın formdan soyutlanması varsayılıyor. Böyle bir varsayımla heyula bölünebilir veya bölünemez. Bölünmenin gerçekleşmesi heyulada cisimsel formun varlığının kabulü sonucuna ulaştırır. Buradan da anlaşıyor ki heyula ve form birbirinden ayrı düşünülemez. Heyula, formsuz olamaz. Heyula ve formun birleşimi akli birleşim olarak değerlendirilir.

İlintiler ayrımı yapılırken iki kısımda ele alınıyor. Özünden başka dışarıdan şeylere ihtiyaç duymayan ve duyan ilintiler olmak üzere ikiye ayrılıyorlar. Özünden başka dışardan bir şeye ihtiyaç duymayan ilintiler de nicelik ve nitelik olmak üzere iki kısımda inceleniyor. Nicelik; uzunluk, derinlik, zaman gibi eksilme, artma sebepleriyle cevhere yönelen ve dışarıdan bir şeye ihtiyaç duymayan ilintilerdir. Cevherde, kendisinden kaynaklı bölünme olabilir. Nitelikte ise yine dışarıdan bir şeye ihtiyaç yoktur ancak kendisinden kaynaklı

⁷⁸ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 123

⁷⁹ A.g.e.124-126

⁸⁰ A.g.e.126

bölünme de meydana gelmez. Nitelik ilintilerine örnek olarak; sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yumuşaklık gibi duyularla kavranabilen şeyler ve güçlü olmak, zayıf olmak gibi duyumlarla kavranamayan ilintiler örnek verilebilir. Olgunluk olarak kabul edilen ilim ve akıl ilintileri vardır. Özünün dışında şeylere ihtiyaç duyan ilintiler yedi kısımda ele alınıyor. Bunlar: izafe, nerede, ne zaman, konum, sahiplik, etki ve edilgi.⁸¹ Renkler ve şekillerde ilinti olarak kabul edilir. Renkler ve şekiller nitelik kategorisinin öğeleri olarak ele alınmıştır. Nicelik kategorisi de dört öğeden oluşur. Bunlar: zaman, cisim, yüzey ve çizgidir. Dokuz kategori ilinti olarak kabul edilir. Varlık on nesneden oluşur. Bu da dokuz ilinti, bir cevher şeklindedir.

Varlığın diğer ayrımı tümel ve tikel ayrımıdır. Varlığa dair üçüncü ayırmada bir ve çok olma bakımından varlık ele alınır. Dördüncü ayırım varlığın öncelik ve sonralık bakımından ayrımıdır. Beşinci ayırmada neden ve nedenli olarak varlık ayrımı yer alır. Sonlu ve sonsuz olma bakımından varlık altıncı ayırmadır. Sonlu ve sonsuz varlık ayrımında sonsuzluğun imkansızlığı üzerine iki delil ele alınıyor. Bir çizgi üzerinde varsayılan harflerle boyutsal sonsuzluğun imkansızlığına geometrik delil getiriliyor. Yedinci ayırım fiili ve güç halinde olmak bakımından varlıkların ayrımıdır. Sekizinci ayırım zorunlu ve mümkün varlıklar ayrımıdır. Zorunlu varlık, varlığı başkasına bağlı olmayandır. Varlığı başkasına bağlı olan varlık ise mümkün varlıktır.⁸² Zorunluğu varlığın zatına dair temel özellikleri vardır.

Kâinata bakıldığında, yer, gök, canlı ve cansız varlıklar düşünüldüğünde bu alemin bir yaratıcısı olduğu fikri zorunlu olarak ortaya çıkacaktır. Kur'an ve ayetler de Allah'ın varlığına ve birliğine delildir.⁸³ Zorunlu varlığın varlığı, mahiyetinden başka olamaz. Varlığın nedeni ya mahiyeti olabilir ya da mahiyeti dışında bir şey olabilir. Eğer varlığın nedeni onun mahiyeti dışında bir şeyse, nedensel ve ilintisel olur. Ancak zorunlu varlık olamaz. Zorunlu varlık kendisinden başka bir şeye benzemez. Zorunlu varlık dışındaki her şey mümkün varlıktır ve mümkün olanın varlığı mahiyetinden başkadır. Ancak zorunlu olanın varlığı mahiyetinden başka olamaz.⁸⁴ Zorunlu varlık dışında kalan varlıkların var

⁸¹ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 128-130

⁸² Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 158

⁸³ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 367

⁸⁴ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 164-165

oluşu başka sebeplere bağlıdır. Diğer varlıklar, var olmak için bir nedene ihtiyaç duyarlar. Varlığı bir nedene bağlı olan varlıklar bir yaradana muhtaçtır.

Zorunlu varlığın zatına dair özelliklerinden biri de, onun ilinti olmamasıdır. İlintinin varlığı başkasına bağlıdır ve nedenlidir. Bu nedenle ilinti mümkün varlık olur. Zorunlu varlığın başkasına bağlılığı yoktur. Bu nedenle ilinti olamaz. Zorunlu varlık, kadimdir. O, her şeyin başlangıcıdır. Ancak O'nun bir başlangıcı olamaz. Çünkü ezelden beri kadimdir.⁸⁵ O, alemlerin yaratıcısıdır. O'nun var olması başka bir sebebe bağlı değildir. Eğer kadim olmasaydı O da bir yaratıcıya ihtiyaç duyardı. Ancak O'nun varlığı kadimdir ve her şeyin evvelinde O'nun varlığı vardır.

Zorunlu varlık cevherde değildir.⁸⁶ O ilinti olmadığı gibi cevher de olamaz. Çünkü cevherin inniyeti mahiyetinden farklıdır. Zorunlu Varlık, inniyeti ve mahiyeti bir olan bir varlıktır. Bu nedenle cevher olamaz. Allah, cevher olmaktan uzaktır ve merkezleşmekten üstündür. O, bir merkezde yerleşen cevher olamaz. Çünkü Allah'ın mekânda yerleşmiş cevher olduğu düşüncesi doğru olamaz. Zorunlu varlığın temel özelliklerinden biri de onun cisim olamayacağıdır. Çünkü, cisimler parçalara bölünebilir, bütün parçalarla nedenlidir. Cismin parçaları onun nedenini oluşturur. Ancak zorunlu varlık nedenlerden meydana gelemez. Zorunlu varlık, Yüce Allah'tır. Zorunlu varlığın zatı yok sayılamaz. Onun zatını yok saymak, zorunlu varlığı yok saymak demektir. Cisim, mekân ve cevherden meydana gelir.⁸⁷ Zorunlu varlık cevher olmadığına göre cisimde olamaz. Çünkü cisim cevhere muhtaçtır.

Gazali, filozofları Allah'ın cisim olmadığını kanıtlama konusunda eksik bulmaktadır. Filozofların bu konudaki kanıtlarının yeterli olmadığını iddia etmektedir.⁸⁸ Çünkü Gazali'ye göre filozoflar, cismi sonradan yaratılan ve değişime uğrayabilen bir varlık olarak değil; ezeli olan, başlangıcı olmayan varlık olarak görüyorlar. Ayrıca Gazali'ye göre filozofların cisimlerin bölünebilir olması ve İlk Varlığın bölünmeden uzak olması dolayısıyla İlk Varlığın cisim olamayacağı yönündeki görüşleri de çürütülmeye uygundur. Gazali,

⁸⁵ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 370

⁸⁶ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 169

⁸⁷ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 371

⁸⁸ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 119

cisimlerin ezelden var olduğunu düşünen filozofların hiçbir düşünce ile İlk Varlığın cisim olmadığını kanıtlamayacaklarını savunur.

Zorunlu varlığın zatına dair bir diğer özellik onun form gibi olamayacağıdır. Form, heyulaya bağlıdır, heyula da forma bağlıdır. Formun yok olmasını heyulanın da yok olması demektir. Çünkü ikisinin varlıkları birbirine bağlıdır. Bu durumda zorunlu varlık form gibi olamaz. Allah'ın varlığının sonucu yoktur. Zorunlu varlıkla ilgili söylenebilecek diğer bir şey onun, diğer varlıklara bağlı olmadığıdır. Zorunlu varlık, diğer varlıklara bağlı değildir ancak diğer varlıklar zorunlu varlığa bağlıdır. Diğer varlıklarda neden olma bakımından bir sıra olmasına rağmen bu zorunlu varlık için imkânsız olan bir durumdur.

Zorunlu varlık sadece nedensellik anlamında değil birbirlerine izafe edilmeleri anlamında da diğer varlıklara bağlı değildir.⁸⁹ Diğer varlıkların yok olması zorunlu varlığın yok olmasını gerektirmez. Bu da aralarında bir nedensellik ilişkisi olmadığını ispatıdır. Ancak nedenli nedene bağlı olacağından, diğer varlıkların zorunlu varlıkla ilişkisi vardır. Başka varlığa ihtiyaç duyan mümkündür. Mümkün Varlık, başka varlığa ihtiyaç duyduğundan nedenin nedenlisi oluyor. Bu durum Zorunlu Varlık olma durumunu ortadan kaldırır.

Zorunlu varlık, araz olamaz.⁹⁰ Çünkü araz cisimle birlikte vardır. Ancak zorunlu varlık cisim de olamaz. Bu durumda zorunlu varlık; cisim, cevher ve araz değildir. Zorunlu varlık, ezelden var olan ve cisimleri yaratandır. İlk olarak cisimler var olur daha sonra da arazlar var olur. Eğer zorunlu varlık araz olsaydı cisimden sonra var olması gerekirdi. Ancak bu imkansızdır. Çünkü o, cisimleri ve arazları yaratandır. O; yaratıcı, kadir, alimdir. Kâinat, araz, cisim ve cevherden oluşmuştur. Zorunlu varlığın zatına dair bir özelliği de ayırım ve ilintinin kendisinde olmamasıdır.⁹¹ Zorunlu varlığın inniyeti ve mahiyeti birdir, inniyeti ve mahiyetinde ayırım yoktur. Mahiyetinden farklı olan varlıklarda ayırım görülür.

Gazali, filozofların Allah'ın mahiyeti ve hakikati yoktur görüşünü reddeder. Gazali'ye göre İlk Varlık'ın mahiyeti ve hakikati vardır ve birdir.⁹² Gazali'ye göre filozofların bu konudaki delilleri dayatmadan öteye gidemez. Filozoflar, Zorunlu Varlık'ı

⁸⁹ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 164-165

⁹⁰ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 372

⁹¹ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 166

⁹² Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 116

“ayrılmaz nitelikleri olan” ve “bağlı olan” şeklinde algılamışlardır. Gazali, filozofların bu yanlış fikirlerinin başlangıç noktasının sıfatların reddi olduğunu savunmaktadır. Filozoflar her mahiyetin bir de varlığı olduğunu ve çokluk içerdiğini savunurlar. Gazali ise her varlığın akılla kavrandığını ve hakikati olduğunu savunur. Hakikatin varlığı çokluğu meydana getirmez. Gazali, hakikatsiz ve mahiyetsiz bir varlığın olamayacağını savunur. Gazali, filozofların mahiyeti reddetmelerinin hakikati de reddetmek olduğunu düşünüyor. Bu da var olmayan varlık sonucuna götürür. Hakikati reddedilen varlık olamaz. Filozoflar düşünceleri ile çelişirler.

Zorunlu varlığın kendisinde yön yoktur. Çünkü yönler insan yaradılışı için vardır. Yön dediğimizde arka, ön, aşağı, yukarı, sağ, sol aklımıza gelir. Ancak zorunlu varlığı anlatırken bu yönler kullanılamaz. Çünkü bu yönleri kullanmak demek zorunlu varlığın araz veya cevher olduğunu kabul etmek demektir. Bu da imkansızdır. Allah’ın bu yönlerle bağlantılı olduğu söylenemez. Bu yönler insan yaradılışı ile ilgilidir. İnsan yaradılışında; ayak ve baş, alt ve üst yönü ifade eder. İnsanda bulunan iki kol sağ ve solu ifade eder. Allah, insanda iki cephe yaratmıştır. Bu cephelerden biri ön diğeri arkadır. Yani yönlerin var oluşu insan yaradılışıyla ilgilidir. Zorunlu varlıkla ilişkilendirilemez. Miktar ve şekilden uzaktır, zorunlu varlık. O’nun hakkında bilinmesi gereken bir diğer şey de O’nun ancak ahirette gözle görülecek olmasıdır.⁹³ Allah, her şeyi bilendir ve görendir. Ancak hiçbir göz O’nu bu dünyada göremez.

Zorunlu varlığın zatında artık nitelik olamaz.⁹⁴ Çünkü artık nitelik yok sayıldığında Zorunlu Varlıkta yok sayılırsa; Zorunlu Varlık, artık niteliğe bağlı olmuş olacaktır. Yani Zorunlu Varlık, parçalardan meydana gelmiş demektir. Ancak bu imkansızdır. Çünkü Zorunlu Varlık parçalardan meydana gelmez ve O’nun varlığı hiçbir nedene bağlı değildir. Zorunlu Varlık; eşi, benzeri olmayan tüm varlıkları tek başına ve kudretiyle yaradandır. Zorunlu Varlık, birdir, ortağı olmayandır, irade sahibi ve yaratıcıdır.

Filozoflar, alemin yaratıcısının Allah olduğu ve bu alemin Allah’ın eseri olduğu düşüncesini savunurlar. Gazali’ye göre ise filozofların fikir yapılarına ve diğer düşüncelerine bakıldığında bu düşüncede birleşmeleri aldatmacadır.⁹⁵ Çünkü filozoflara göre Allah’ın

⁹³ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 372-375

⁹⁴ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 167

⁹⁵ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 57

sıfatı olamaz. Gazali, filozofların Allah'ın irade gücüne sahip olmadıklarını savunduğunu düşünüyor. Filozofların düşüncesine göre Allah, mecazî anlamda yaratan durumuna düşmektedir. Onlara göre alemin Allahtan sudur etmesi zorunlu şekildedir. Filozoflar alemin sonradan var olmadığını ve ezeli olduğunu kabul ederler. Ancak alem Allah'ın fiilidir dendiği zaman sonradan yaratılan bir şeyden bahsetmek gerekir. Bu durumda fikirleri çelişmektedir. Allah'ın fiili olan nasıl ezeli olabilir? Filozoflara göre Allah bir olduğu için O'ndan sudur edenin de bir olması gerekir. Ancak alem, birden fazla şeyden meydana gelmiştir, içinde çeşitlilik barındırır. Filozoflar yine kendi düşünceleriyle çelişmiştir.

Gazali'nin filozofları eleştirdiği konulardan biri Allah'ın varlığını ispat etmek için söylediklerinde eksik kalmalarıdır. Gazali, filozofların alemin yaratıcısı olan Allah'ın varlığını ispat etmek için ileri sürdükleri düşüncelerin yeterli olmadığını savunuyor. Gazali, bu konudaki görüşlerini açıklarken iki tür insandan söz ediyor. Bunlardan biri alemin ezeli olmadığını, sonradan var olduğunu ve sonradan yaratılanın bir yaratıcıya ihtiyaç duyacağını düşünenlerdir. Diğerisi ise alemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının olmadığını düşünen ateistlerdir. Gazali, alemin hep var olduğunu ve yaratıcıya muhtaç olmadığını savunanların görüşünün geçersiz olduğunu düşünüyor. Filozofların düşüncesinde ise bir yaratıcının kabul edilişi ancak alemin ezeli olduğu görüşü hakimdir.⁹⁶ Gazali, bu görüşlerin çelişkili olduğunu ve bu görüşün doğruluğunun imkânsız olacağını savunuyor.

Gazali, filozofların alemin sebebine İlk İlke adını vermelerinin ve bu konudaki görüşlerinin cisimlerin ezeli ve sebepsiz olması sonucuna götürdüğünü savunuyor. Gazali'ye göre, İlk İlke'nin açıklanmasında sebepler zincirini düşündürecek olan açıklamalar yapan filozofların sebepler zinciri yoktur demesinin de onları çelişkiye düşüreceği açıktır.⁹⁷ Gazali, filozofların sebeblik üzerine düşüncelerinin bir sebepler zincirini meydana getirdiğini, ancak bu sonsuza kadar sürecektir sebep-sebepli ilişkisinin imkânsız olduğunu savunuyor.

Zorunlu varlığın değişmesinin imkansızlığı onun temel özelliklerinden biridir.⁹⁸ Zorunlu varlıkta daha önce olmayan şeyin meydana çıkmasıdır değişim. Sonradan ortaya çıkan ise bir sebebe muhtaçtır. Bu da Zorunlu Varlığa başka bir şeyin neden olması demektir. Ancak bu durum imkansızdır. Zorunlu varlıktan sadece bir şey çıkar. Zorunlu Varlıktan

⁹⁶ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları,79

⁹⁷ A.g.e.80-84

⁹⁸ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları,168

vasıtasız olarak tek şey çıkar. Vasıtayla da sıraya bağlı olarak birden fazla şey çıkabilir. Zorunlu Varlıkta çokluğun olması imkansızdır. Çünkü o, birdir.

Gazali, filozofları Allah'ın bir olduğunu ve iki zorunlu varlığın olamayacağını anlatma konusunda eksik bulmaktadır. Bu konuda da filozoflara eleştiri de bulunur ve delillerle görüşlerinin yetersizliğini ispatlamaya çalışır. Filozoflar, eğer iki Zorunlu Varlık olsaydı, biri kendi özünden olurdu diğerinin varlığına bir şey sebep olurdu düşüncesinden hareket ediyorlar. Ancak bu imkânsızdır. Filozoflar, Zorunlu Varlığın bir olduğunu kanıtlarken İlk İlke'nin tarif ve nicelik bakımından bölünemeyeceğini iddia etmişlerdir. Filozoflar, Allah'ın zatının birliğinin kanıtlanmasıyla Allah'ın birliğinin kanıtlanmasını bir tuttukları gibi çokluğun reddedilmesiyle birliğin kanıtlanmasını bir tuttular. Ancak Gazali'ye göre, Allah'ın varlığı O'nun dışındaki şeyle ilişkilendirilemez. Filozoflar için Allah; tektir, vardır, İlk İlke'dir, akıldır, ezelidir, yaratıcıdır. Onlara göre, O'nda çokluk olamaz.⁹⁹ Ancak filozoflar, bunları ispatta getirdikleri deliller konusunda yetersiz kalmışlardır.

Zorunlu varlığın cinsi, ayrımı, tanımı yoktur. Zorunlu varlık birdir ve varlığı mahiyeti ile aynıdır. Onun için bir yer yoktur ve onun zıttı yoktur. Zorunlu varlığın, ortağı, dengi yoktur ve hiçbir sebebi olamaz. Onun için hiçbir değişim söz konusu olamaz. Zorunlu varlığın, kendisi dışındaki tüm varlıklar varlığını ondan almıştır. Diğer varlıklar belli bir düzenle Zorunlu varlıktan çıkarlar ve varlıklarını Ondan alırlar. Zorunlu varlıktan çıkan varlıklar mümkün varlıklardır. Burada da bir tartışma konusu vardır. Bu mümkün varlıkların meydana gelişinin nasıl devam ettiği konusu üzerinde birden çok görüş vardır. Birinci görüşte meydana gelme zincirleme şekilde devam etmesi yer alır. Ancak bu imkansızdır. İkinci görüş ise mümkün varlığın zorunlu varlık dışında bir yerde son bulmasıdır. Burada ise bir nedenlilik söz konusu olacaktır. Ancak bu görüşte imkansızdır. Üçüncü görüşte bir döngü açıklaması vardır. Bu döngü nedenliliği beraberinde getiriyor. O zaman üçüncü görüşte geçersiz olacaktır.¹⁰⁰

Her mümkünün bir nedene ihtiyaç duyduğu düşünüldüğünde, nedenler de Zorunlu Varlığa kadar gelir. Zorunlu Varlık, diğer varlıkların kaynağıdır. Zorunlu Varlık mükemmel olandır. Bu durum güneş örneğiyle açıklanabilir. Güneşin ışığı kendindendir, diğer varlıklar ışıklarını güneşten alır. Aynı şekilde tüm varlıkların kaynağı Zorunlu Varlıktır. Onun varlığı

⁹⁹ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 85-96

¹⁰⁰ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 171

diğer varlıkların nedeni olur. Ancak güneşin ışığı bir mahalde olmasına rağmen İlk Varlık bir mahalde olamaz. Zorunlu Varlığı güneşten ayıran bir diğer özellik ise, Güneşin kendisinden kaynaklanan ışıktan ve bu ışığın ne zaman var olduğundan haberi olmamasıdır. Buradan yola çıkarak İlk Varlığın düzenin ilkesi olduğu söylenir.¹⁰¹

Gazali, filozofların alemin sebebine İlk İlke adını vermelerinin ve bu konudaki görüşlerinin cisimlerin ezeli ve sebepsiz olması sonucuna götürdüğünü savunuyor. Gazali'ye göre, İlk İlke'nin açıklanmasında sebepler zincirini düşündürecek olan açıklamalar yapan filozofların sebepler zinciri yoktur demesinin de onları çelişkiye düşüreceği açıktır.¹⁰² Gazali, filozofların sebeplilik üzerine düşüncelerinin bir sebepler zincirini meydana getirdiğini, ancak bu sonsuza kadar sürecek sebep-sebepli ilişkisinin imkânsız olduğunu savunuyor.

Zorunlu Varlık sıfatlarla nitelenebilir.¹⁰³ Ancak bu sıfatların çokluğa yol açmayan sıfatlar olması gerekir. Sıfatlarda birden çok şekilde ele alınır. Bir insan için cisimdir nitelmesi yapılabilir ve cisim olmak insanın özsel niteliğidir. Ancak Zorunlu Varlık için bu nitelme yapılamaz. İnsan için beyazdır ifadesi kullanılabilirken Zorunlu Varlık için bu ifade kullanılamaz. İnsan bilendir nitelmesi insan için ilintiseldir. İnsan bilendir ifadesinin kullanımı insan için uygundur. Ancak ilintisel bir nitelme Zorunlu Varlık için uygun olmayacağından, bu ifade kullanılamaz. İnsan için cömerttir ifadesi kullanılır. Bu özden çıkarak fiile izafe edilen bir nitelmedir ve bu nitelme Zorunlu Varlık için de kullanılabilir. Çünkü bu nitelik çokluk meydana getirmez.¹⁰⁴ İlk Varlığın başlangıcı yoktur ve O, tüm varlıkların kaynağıdır. Bu da izafeyi ifade eder.

İlk Varlık, kudret sahibi olandır.¹⁰⁵ Evrenin mükemmelliğine bakıldığında onun kendiliğinden olamayacağı, bir yaratıcı tarafından meydana getirildiği açıktır. Bu yaratıcı kudret sahibi Allah'tır. İlk Varlık, kadir sıfatıyla nitelenir. Allah'ın içinde hayır olduğunu düşündüğü şey meydana gelir, içinde hayır olmadığını bildiği şey meydana gelmez. Yani, İlk Varlığın irade ettiği şey olur. İrade ettiğinin olması bakımından Allah kadirdir. İlk Varlık

¹⁰¹ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 173

¹⁰² Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 80

¹⁰³ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 377

¹⁰⁴ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 175

¹⁰⁵ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 377

hakimdir. İlk Varlığın, diğer var olanlara dair bilgisi en şerefli, en üstün bilgidir. İlk Varlık, her şeye yaratılışını verir ve yolunu gösterir.

“Allah, her şeyi bilendir. Kâinatta hiçbir şey O’nun ilminin dışında değildir. İlk Varlık, diridir ve kendi zatını bilendir. İlk Varlığın özü hakkındaki bilgi, zatının kendisidir. İlk Varlık, nefsinin bilir ve bilgisi de bilineni de kendisidir. Hiçbir şey İlk Varlığın bilgisinin dışında değildir. Salt varlık olması, İlk Varlığın hakikatidir. Diğer varlıkların düzen içinde olmasını sağlayan O’dur. Başka şeylere ait ayrıntıların kendisinden taşmasının ilkesi O’nun alim olmasıyla açıklanır. O’nun ilmi, insanların ve meleklerin özlerinde bilgilerin ayrıntılarını yaratan ilkedir. İlk Varlık, mümkün varlıkları da tür ve cinsleri de bilendir. Yüce Allah, sonradan olanları, sebepleri ve nedenlileri bilir. İlk Varlık, tikelleri bir çeşit tümel bilgi ile bilir. Bu tümel bilgi değişmeyendir. Her şey Yüce Allah’ın iradesiyle sonradan var olur. Bu yüzden Allah her şeyi bilendir. Ezelî olan Allah’tır. O’ndan başka ezelî yoktur. Her fiil O’nun iradesiyle ortaya çıkar. O hayat sahibi olandır ve hayat sahibi olan kendinden başkasını da bilir. Allah, kendi zâtını bilendir. Her şey O’nun tarafından bilinir.”¹⁰⁶

Gazali, filozofların Allah’ın iradesi ve O’nun zâtı dışındakileri bilmesi konusundaki düşüncelerini eleştirmektedir. Çünkü filozoflara göre Allah, alemini kendi iradesiyle yaratmamış zatının gereği olacak bir zorunlulukla yaratmıştır.¹⁰⁷ Onlara göre Yüce Allah fiillerinin gerçekleşmesine engel olamaz. Gazali, bu durumun imkânsız olduğunu ve Allah’ın filozofların bu söylediklerinden çok daha yüce olduğunu savunur.

Filozofların bazıları Allah’ın sadece kendi zâtını bildiği görüşünü benimserken bazıları da Allah’ın zâtı dışındaki şeyleri de bildiğini ancak bu bilmenin küllî bilgi ile olduğunu benimsemiştir. Filozoflar, her şeyin Allah’ın ilminde olduğunu kabul ederler. Ancak O’nun tikelleri küllî olarak bildiğini iddia ederler. Filozoflar bu küllî bilginin geçmişte veya gelecekte değişmeyen, zaman kapsamında olmayan bilgi olduğunu savunurlar. Filozoflar Allah’ın zamana bağlı olan bilgileri bilemeyeceği iddiasındadırlar. Zamana bağlı şeyler değişim içindedir. Filozoflara göre Allah, mutlak insanı, insana ait tüm nitelik ve ayrıntıları küllî olarak bilir. Bu durumda Allah, peygamberlik ilân edenleri

¹⁰⁶ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 175

¹⁰⁷ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 128

bilirken, peygamber olan belirli şahsı bilemez. Bunun nedeni de bu bilginin duyularla elde edilebilen bir bilgi olması ve Allah'ın duyuların bilgisini bilmemesidir.¹⁰⁸

Gazali, filozofların bu görüşlerinin çirkin ve yanlış olduğunu savunur. Filozofların bu konudaki görüşleri ve temel ilkelerinin kaynaksız olduğunu ileri sürer. Çünkü Allah'ın yetkinliği her şeyi biliyor olmasındandır. Filozoflar ise Allah'ın kendi zâtı dışındaki şeyleri bilemeyeceğini bilse bile küllî bir bilgiyle bileceğini iddia ediyorlar. Bu durumda filozoflar, Allah'ın yetkin olmadığını ve eksik olduğunu savunuyorlar. Çünkü filozoflar, Allah'tan sûdur edenin Allah'ın iradesiyle değil bir zorunluluk nedeniyle sûdur ettiğini ileri sürerler. Bu da her şeyin başka türlü olmasına Allah'ın gücünün yetmemesi demektir.

Allah, irade sahibidir. Tüm var olanlar O'nun iradesi ile vardır. O, yaradandır, yapıcıdır. İlk Varlık, bir irade ve inayete sahiptir.¹⁰⁹ Her şey O'ndan meydana gelir. Yani İlk Varlık faildir. Bütün, Allah'ın zatından taşar ve Allah bütünün kendi zatından taşıdığını bilir. Bu durum irade ile ilgilidir, burada zorlama yoktur. Bu irade ilmi bir iradedir. Buradaki eylem, akla uygundur ve gerçektir. Bu eylemin sanı ve kuruntuyla meydana gelmesi uygun değildir. Sevilen bir şeye ait tasavvur zihnimize canlandıktan sonra arzu gücü oluşur. Oluşan istekten sonra tasavvur gücü eklenerek yerleşik güç oluşuyor. Bundan sonra lifler ve organlar hareket ediyor ve eylem gerçekleşiyor. Ancak İlk Varlığın eyleminin bu şekilde olması imkansızdır. İlk Varlığın tasavvuru, tasavvur edilen şeyin meydana gelmesinde yeterlidir. Varlık bölümlere ayrılır. Tam ve mükemmel olan varlık eksik olandan hayırlıdır.¹¹⁰

Gazali, filozofları alemin yaratıcısı ve sebebi olduğuna dair görüşlerine getirdikleri delillerde yetersiz olmakla eleştiriyor. Gazali, cisimlerin sonradan yaratıldığı ve değişimden uzak olmadığı görüşündedir. Cisimler mümkün varlıklardır ve her mümkün varlık bir sebebe ihtiyaç duyar. Gazali, filozofların Zorunlu varlık ve mümkün varlık konusunda ortaya koyduğu fikirlerin tam olarak anlaşılmadığı ve kafa karıştırıcı olduğu görüşündedir.¹¹¹ Gazali, filozofların alemin sonradan yaratıldığı fikrinden uzak olduğunu ve alemin hep var olduğu fikrini benimsemesini eleştirmiştir. Onların alem hakkındaki görüşleri tamamen

¹⁰⁸ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 135

¹⁰⁹ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 378

¹¹⁰ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 184

¹¹¹ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 123

yanlıştır. Böyle bir görüş Yaratıcı hakkındaki inancın temelsizliğini ortaya çıkarmaktan öteye gidemez.

Allah'ın sıfatlarından biri de O'nun gören ve işiten olmasıdır. O, zihindeki tüm fikirleri, kalpteki tüm fısıltıları, tüm gizlilikleri, en az çıkan sesleri işiten ve görendir. O, yaratıcı ve yapıcı olduğu gibi, gören ve işitendir. Allah'ın kelamı, ilmi ve iradesi kadimdir.¹¹² Allah, konuşma ile konuşucudur. O, diridir, alimdir, irade sahibidir, gören ve işitendir. Allah'ın ilmi, kelamı, iradesi ezelden beridir.

İlk Varlığa ait sıfatlardan biri de O'nun cömert olmasıdır.¹¹³ İlk Varlık, bütün varlıklara ihtiyacı olanı vermiştir. Bunu yapmasında bir amaç ve fayda yoktur. Bizde neşe, mutluluk, lezzet uyandıran anlamlar, İlk Varlığın zatı için vardır. Kendi zatıyla sevinmesi İlk Varlığın özelliklerinden biridir. İlk Varlık, her şeyin kaynağı olan zatını olduğu gibi idrak eder. İlk Varlığın algılaması en üstün algılamadır. İlk Varlık eşyayı olduğu gibi algılayandır.

İlk Varlığın zatı, kendisinde bulunan diğer varlıklarda bulunmayan şeydir. Bütün varlıkların kaynağı olan ve mahiyetsiz olan İlk Varlığın zatıdır.¹¹⁴ Hiçbir şey İlk Varlığa benzeyemez ve İlk Varlığın mahiyeti ile inniyeti birdir. İlk Varlık cevher ya da ilinti değildir. Ancak İlk Varlık dışındakiler ya cevher ya ilinti olabilirler. Cevher ve ilinti olanların varlıkları mahiyetlerinden başkadır. Ancak Yüce Allah, mahiyeti olmayan varlıktır. Kendisini sadece kendisi bilir. Buradan çıkaracağımız sonuç İlk Varlığı bilmenin imkânsız olduğudur. Kendisinden başkası İlk Varlığı bilemez. İnsanlar, İlk Varlığı anlamaktan acizdirler. Ancak İlk Varlığı anlamamanın imkansızlığının farkına varan ariftir ve İlk Varlığı bilir.

Gazali'ye göre, filozoflar Allah'a kudret sahibi, ilim sahibi ya da irade sahibi gibi sıfatların yüklenemez olduğu konusunda birleşmişlerdir.¹¹⁵ Gazali ise kendisinin ya da sıfatının bir sebebi olmasa bile Allah'ın sıfatlarla var olduğu düşüncesindedir. Gazali'ye göre filozofların Allah'ın sıfatları konusunda savundukları görüşler çirkinlikten öteye gitmemiştir. Filozofların görüşleri bizi İlk İlke'nin sıfatlara muhtaç olmasına ulaştırır. Ancak

¹¹² Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 378-382

¹¹³ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 189

¹¹⁴ A.g.e.196

¹¹⁵ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 97

bu sonuç Allah'ın mutlak anlamda yeterli olmadığını gösterir. Çünkü mutlak anlamda yeterli olan kendinden başkasına muhtaç olmaz. Gazali filozofların bu sonuca götüren yetersiz delillerini son derece tutarsız olmakla eleştirmiştir. İlk İlke'nin özünün ve sıfatlarının bir sebebi yoktur. O, ezeli olandır ve sebepsiz ezeldir.

Filozoflar, Allah'ın kendi özünü bilmesinin ilke olduğu fikrinde birleşmişlerdir. Ancak Gazali'ye göre, bu bir dayatmadır. Filozoflar için bilgi tek olsa da bilinen çok olabilir. Gazali, bilginin her bakımdan bir olduğunu iddia ediyor. Bu nedenle içinde çokluk bulundurmaz. Yani bir bilginin içinde birçok bilinen olduğunu kabul etmek doğru değildir. Gazali'nin amacı filozofların bu konu hakkındaki fikirlerinin tutarsız ve yetersiz olduğunu ortaya koymaktır. Gazali, hakikate aklî düşünceyle ulaşamayacağı görüşünü savunur. Filozofların aklî düşünce ile hakikati buldukları konusundaki iddialarını çürütmek istemektedir. Bu nedenle onların savundukları görüşleri çürütmek için deliller ortaya koymuştur.

Gazali, filozofların Allah'ın sadece kendi özünü bileceği konusundaki görüşlerinde de yanlışlıklarını iddia ediyor. Çünkü Allah'ın eseri olan insan, hayvan ve melekler bile kendi özünü bilirken başkasını da bilmektedir. Allah nasıl sadece kendi özünü bilebilir? Bu da Allah'ın eksik olması demektir ki böyle bir şey mümkün değildir. Başkasını bilmeyen sadece kendini bilen yetkinliği olamaz. Gazali, filozofların bu iddiaları ile Allah'ı araz düzeyine indirdiklerini söylüyor.

Zorunlu Varlığın zatına dair özellikleri ve İlk Varlığın sıfatları dışında İlk Varlığın fiilleri kısmı vardır. İlk Varlığın fiillerini on esas oluşturur. Bu fiiller hakkında bilinmesi gereken ilk şey kâinattaki her şeyin Allah'ın fiili ve yaratmasının sonucu olduğudur. Allah, her şeyi istediği şekilde yaratmış ve hareket kabiliyeti vermiştir. Allah, kullarının yaratıcısı olarak onların tüm fiillerini ve fiillerinin çıkış noktasını bilendir. Fiiller konusunda ikinci olarak ele alınabilecek konu kudret ve harekettir. Allah kullarının hareketlerini yaratmıştır. Ancak bu durum kesbi ortadan kaldırmaz. Fiiller Allah'ın kudreti ile yaratılmıştır. Kul, fiillerinden sorumludur. Allah'ın kesbi olamaz.¹¹⁶

¹¹⁶ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 382

Fiillere dair üçüncü esas kulun fillerinin Allah'ın muradı olmasıdır. Kulun yaptıkları, onun kesbi olsa bile bu filler Allah'ın muradıdır. Çünkü Allah ne dilerse o olur. Allah'ın dilemediği olmaz. Allah'ın dilediğinin önüne hiçbir kuvvet geçemez. Kullar yaptıklarından sorumludur. Ancak Allah'ın kaza ve kaderinin önüne geçilemez. Allah dilerse kullarını hidayete erdirir. Allah, kudret sahibi ve yaratıcıdır. Kullarına akıl vererek onları yaratmak O'nun faziletindendir. Kullarını böyle yaratmak ise Allah'a vâcib değildir. Çünkü emreden vâcib kılan kendisidir. Yasaklayan, vâcib kılan başkası tarafından bir şeye vâcib kılınamaz.

Gazali, filler konusunda beşinci esas olarak halka, güç yetiremedikleri teklifi yapmak Allah için caizdir, demiştir. Ve Mu'tezile'nin bu durumun caiz olmadığını söylediği düşüncelerini eleştirmiştir. Allah, dilediği kuluna hidayet eder. Dilediğini de dalaletle götürür. Azab etmek ve ni'met bahşetmek O'nun elindedir. Bir sevap veya suç olmaksızın da ceza veya ödül vermek yine O'nun elindedir. Gazali, bu konuda da Mu'tezile'nin tam tersi bir görüşü savunmasını eleştiriyor.¹¹⁷ Çünkü Mu'tezile'ye göre bir sebep olmadan Allah ceza ya da ödül vermez. Gazali, Mu'tezile'nin bu görüşünün imkânsız olduğunu ve Allah'ın sebepsiz olsa bile ceza veya ödül vermesinin mümkün olduğunu savunuyor.

Gazali, Allah'ın fiillerinde kullar için menfaat gözetmediğini, dilediğini yaptığı fikrini benimsemiştir. Burada yine Mu'tezile'nin fikrini eleştirmektedir. Çünkü Mu'tezile'ye göre Allah, kulları için en faydalısını yapar görüşünü savunuyor. Ancak Gazali, kulları için faydalı olanı yapmak Allah'a vacib değildir diyor.¹¹⁸ Mu'tezile, Allah'ın bilinmesinin aklen vâcib olduğunu düşünüyor. Ancak Gazali'ye göre bu düşünce yanlıştır. Çünkü Allah'ın bilinmesi aklen değildir, şer'andır. Bu bilinme Allah'ın emri ile herkese vâcibtir. Şeriat bize gelecekte olabilecekleri söylerken akıl, şeriatın söylediklerini anlamayı sağlıyor.

Gazali'ye göre akıl, ahirette kurtarıcı olacak şeyleri bilmekte eksiktir. Akıl, insanlara kurtarıcı filleri gösteremez. Bu nedenle peygamberlere ihtiyaç vardır. Peygamberlerin varlığı mucize ile açıklanmalıdır. Allah için peygamberlerin gönderilmesinde imkânsızlık yoktur. Sonuncu peygamber, Hazret-i Muhammed Mustafa'dır. Allah'ın varlığı birçok delil ve mucizelerle görülmüştür. Bu mucizelerden biri de Kur'an'dır.

¹¹⁷ Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1, 383-384

¹¹⁸ A.g.e.385

Felsefenin ilkeleri açıklanırken varlık ve kısımları konusu ele alınıyor. Varlıkların var olması Allah'ın fiilidir. Kendisi dışındaki her şey O'nun eylemidir. Varlıklar, İlk Varlıktan sudur etmişlerdir. Filozoflar, varlıkların meydana gelmesini bu yolla açıklamıştır. Sudur etme, bir düzen ile meydana geliyor ve tek bir nedene dönme esasını taşıyor. Varlıklar üçe ayrılır.

Birinci ayrım cevherlerin etkileme ve etkilenme durumlarına göre yapılmıştır. Soyut akıllar, etkileyen ama kendileri etkilenmeyen cevherlerdir. Birleşik olmadıkları için bölünemezler. Bölünebilen ve yer kaplayan cisimler, etkilemeyen ama etkilenen cevherlerdir. Nefisler ise hem etkileyen hem etkilenen cevherlerdir. Nefisler, cisimleri etkilerler ve akıllardan etkilenirler. Cisim olmadıkları gibi yer de kaplamazlar. Bu ayrım da akıllar en üstün yerde olacaktır. Çünkü kendileri etkilenmezler, olgunlaşmak için başka bir şeye ihtiyaç duymazlar. Nefisler, en üstün olanla en aşağı olan arasında yer alırlar. Nefisler, akıllardan etkilenirler ve cisimler üzerinde etki bırakırlar. En aşağıda bulunan ise değişen cisimlerdir. Bunlar değişim ve dönüşüm içindedir. Bu cisimler sadece etkilenirler, bir şey üzerinde etki bırakmazlar.¹¹⁹

İkinci ayrım eksiklik ve mükemmellik ayrımıdır. Varlıklar eksik olma ve mükemmel olma bakımından ayrılmışlardır. Bir nitelik kazanabilmek için başkasına ihtiyaç duymayan, kendisi için mümkün olanı kendinde bulunduran varlık tam varlıktır. Eksik varlık ise kendisi için mümkün olanı kendisinde bulundurmamıştır. Bu varlık tamamlanmadan önce eksiktir. Eksik varlık, tamamlanabilmek için dışardan bir şeye ihtiyaç duyan ve duymayan olarak kısımlara ayrılır. Tam varlıkta hem kendisi için hem başkası için kendinde bir şeyler bulundurabilir. Eğer başkalarına gerekli olan da kendinde bulunuyorsa bu varlık tamdan da üstün olarak ifade edilir.¹²⁰ Varlıklara dair yapılan ikinci ayrım da varlıkların eksik veya tam olması konuları ele alınıyor. Tam varlıktan üstün olan varlık kendisi için gerekli olanı kendinde barındırmasının dışında başkası için gerekli olan da onda vardır. Yani kendisi için tamdır ve başkası için fazlalık vardır.

Üçüncü ayrım da varlıkların en aşağıda bulunanı olan cisimler ele alınıyor. Burada cisimler basit ve birleşik olmak bakımından iki kısımda inceleniyor. Basit cisimler tek

¹¹⁹ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 198

¹²⁰ A.g.e.199

yapıya sahip olanlar, birleşik cisimler ise yapısında birden çok şey olanlar olarak ele alınıyor.¹²¹ Bu durumda birleşik cisimlerin temelini basit cisimler oluşturur. Basit cisimde olmayan faydalar birleşik cisimde birleşen iki yapı sonucunda ortaya çıkabilir.

Cisimler ele alınırken beraberinde hareketin nasıl olduğu ortaya çıkıyor. Ay küresinin altındaki cisimler incelendiğinde sebep ve hareket kavramları ortaya çıkacaktır. Hareket ve hareketin sebebi de bir hareket ettiricinin varlığını gerektirir. Ay küresinin altındaki cisimler gözlem ile bilinirler ve birleşime uygundurlar. Bu birleşimin olabilmesi için doğrusal bir harekete ihtiyaç vardır. Bu hareket ise iki farklı yönde olmalıdır. Bu yönlerde kendilerini kuşatan bir gök olduğunu gösterir. Bu hareket bir sebebe ihtiyaç duyar ve her sebebin de bir sebebi vardır. Bu nedenle sonsuz bir sebepler zinciri bulunmaktadır. Bu da sadece göğün döngüsel hareketi ile açıklanabilir. Bu hareketi sağlayan bir hareket ettirici vardır. Yine bu hareketin olması için bir eğilim söz konusu olmaktadır. Bir de bu hareketin gerçekleştiği bir zaman vardır. Ay küresinin altındaki cisimlerin varlığı hareket üzerinden ele alınıyor. Yapılan gözlemler hareketin varlığını, yönünü, hareketin nasıl olduğunu ortaya koyuyor.¹²²

Birleşim de doğrusal hareket mevcuttur. Birleşim de iki cisim vardır. Bu cisimlerden biri diğersinin yerine hareket eder. Eğer ikisi de kendi yerine hareket etseydi bir birleşime gerek olmazdı, iki cisim yan yana dururdu. Bu durumda iki basitten meydana gelen birleşimlerin hareketi doğrusaldır. Eğer hareket var ise bu bir yönden diğer yöne olmalıdır. Bu da iki yönün olmasını gerektirir. Bu iki yön birbirinden farklı ve sınırlı olmalıdır. Buna bakarak hareket ya zorakîdir ya da tabiidir. Yön boyut olarak ele alınıyor ve boyutun sadece cisimde olabileceği ifade ediliyor. Hareketin var olması yönleri sınırlayan bir cismin varlığına bağlıdır. Eğer bir hareket varsa yönleri sınırlayan sınırlı bir cisim sayesinde vardır. Doğrusal hareket varsa iki yön vardır. Bu yönler birbirinden farklıdır ve sınırlıdır. Yönlerle sınırlanan cisim ise doğrusal hareketli cisimle kuşatılmalıdır. Göğün içinde bulunanları kuşatması böyledir. İki yönün farklılığı kuşatıcı cisim olmasına bağlıdır. Yön farklılığının boşlukta olması imkansızdır. Yön farklılığı dolulukta ele alınır. Yön farklılığı cisim de ise ya cismin içinde olur ya cismin dışında olur. Ancak cismin dışında yön farklılığı olması imkansızdır. Varsayılan iki cisim düşünüldüğünde ikisinin yakınlıklarının farklı olması

¹²¹ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 199

¹²² A.g.e.200

imkansızdır.¹²³ Yön olmadığı sürece cisimlerin farklı veya benzer olmalarından bahsedilemez. Yönleri belli cisimlerin farklılığı düşünüldüğünde bu yönlerin farklı olması demek olmayabilir. Ancak doğrusal hareket iki farklı yön gerektirir. İki yönün farklılığı ise bu iki yönü sınırlayan bir kuşatıcı cismin varlığını gerektirir.

Hareket, zorunlu olarak zamanın içindedir. Hareketin miktarı da zamandır. Hareket ve zaman birbirinden ayrı düşünülemez. Hareketin başlama ve bitişi düşünüldüğünde arada bir hız ve mesafe vardır. Bu aradaki hız ve mesafe sınırları da bir ölçüyle yapılır. Ölçü ve hareketin sınırları birbirinden başka olduğu gibi, miktar da hareketin kendisi olamaz. Miktar, sadece hareketin bir niteliği durumundadır ve hareketin içinde olabilir. Hareketin zaman ve mesafe olmak üzere iki bakımdan miktarı vardır. Zaman hareket eden cismin miktarı değil, hareketin miktarıdır. Zamanın öncesi ve sonrası vardır. Sürat olarak aynı olan hareketler de zaman bakımından farklılık gösterebilir. Bu durumda uzama ile açıklanabilir. Uzamanın fazla olması zamanın fazla olmasını gösterirken uzamanın az olması zamanın az olmasını gösterir. Yani uzama dediğimiz şey hareketin süresini gösterir. Hareketin miktarı bir ölçüyü gerektirir. Halka en açık olan en hızlı hareket gök cisminin günlük hareketidir. Duyulur nesnelerin en açık olanı da güneştir. Güneş, hareketlerin ölçüsüdür. Gök cismi de kendi içinde bir ölçüye sahiptir.¹²⁴

Birleşik olan her cismin hareketi vardır. Hareketi olan her cismin de bir eğilimi vardır.¹²⁵ Cisimler hareket ederek birleşirler. Cismin ya hareket yönüne ya da bulunduğu yere doğru eğilimi vardır. Eğilimi olmayan bir cisim düşünmek imkansızdır. Hareketin yavaşlama ve hızlanması da eğilime bağlıdır.

Doğrusal hareketle hareket eden birleşik cisimlerin mutlaka bir mekâna sahip olmaları gerekir. Cisim kendisi için düşünülen yerde kendi yapısıyla bırakıldığında oraya yerleşir. Cisim, eğer başka yere yöneltirse oraya meyleder. İlkinde cismin yerleştiği yer, cismin tabii yeri iken, ikinci de yönlendirildiği tabii pozisyonu olur. Cismin ayrılma anında hareket meydana gelirken, kavuşma anında durgunluk oluşur. Cisim tabii yerine meylederken en kısa yoldan hareket eder. Ancak o en kısa yoldan saparsa tabii yerinden uzaklaşır. Bu ikisi arasındaki en kısa yol da doğrusal çizgi olarak adlandırılır. Hareket

¹²³ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 203

¹²⁴ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 204

¹²⁵ A.g.e.206

zorunlu şekilde bu doğrusal çizgi de gerçekleşir. Merkez ve çevre dışında yön olmazsa da iki doğrusal hareket olur. Bunlar da: merkezden çevreye gerçekleşen hareket ve çevreden merkeze gerçekleşen harekettir.

Birleşiklerin hareketi bir nedene bağlı olmak zorundadır. Her neden bir başka nedeni gerektirir. Bu da göksel döngüsel hareketle açıklanabilir. Çünkü sonradan meydana gelen nedensiz olamaz. Sonradan olan bir nedene muhtaçtır. Bu nedenler aynı anda var olamazlar. Bu nedenler ancak arka arkaya gelebilirler. Eğer hareket kesilirse nesne meydana gelemmez. Sonradan meydana gelenin zincirleme nedenleri de zorunlu olarak göksel hareketi meydana getirir. Bunun başka türlü mümkün olamaz. Göksel cismin hareketi döngüsel şekilde nedenle birlikte. Bu döngüsel hareket yetinin sebeplere ulaşmasını sağlar. Bu iki yönden göksel hareket eşyanın meydana gelmesinin sebebidir. Hareketin olması iki farklı yönün bulunmasını zorunlu kılar. İki farklı yön de gök gibi kuşatıcı bir cismin varlığını zorunlu kılar. Sonradan var olan cisimlerin bulunması düşünülürse bu da göğün sürekli hareket halinde olmasını gerektirir.¹²⁶

Gazali, filozofların alem, zaman ve hareket hakkındaki görüşlerinin yanlış olduğunu düşünmektedir. Çünkü filozoflara göre alem, başlangıcı ve sonu olmayandır. Yani filozoflar alemin ezeli ve ebedi olduğu fikrini savunuyorlar. Filozoflar alemin sebepli olduğunu ve sebebin sebepli ile birlikte olduğunu savunurlar. Onlara göre sebep değişmezse sebepli değişmeyecektir.¹²⁷ Filozoflar, alemin yokluğunun varlığından sonra gelmesi nedeniyle alem yok olsa bile zamanın var olduğu fikrini benimsemişlerdir. Filozoflar, var olma imkanının sona ermeyeceği düşüncesindedirler. Alemin yok olması durumunda bile varlığın imkanının devam edeceğini savunurlar. Onlara göre, mümkün varlığın imkansıza dönüşmesi olanaklı değildir. Filozoflar, alemin ezeli ve ebedi oluşunu bu düşüncelerle açıklıyorlar.

Filozoflara göre alemin yok olması imkân dahilinde değildir. Çünkü onlar alemin oluşturan cevherlerin yok olamayacağını savunuyorlar. Eğer alem yokluktan varlığa geçtiyse ve daha sonra varlıktan yokluğa geçiyorsa burada bir değişim vardır. Onlara göre burada değişen Allah'ın iradesi olmaktadır. Bunun imkânsız olacağını savundukları için alemin yok olması da sonradan yaratılması da imkansızdır. Filozoflar hareket meselesini de varlık ve yokluk gibi düşünmüşlerdir. Onlara göre hareket ve sükûn arasındaki durum varlık ve yokluk

¹²⁶ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 208

¹²⁷ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 48

arasındaki durumla aynıdır. Yani hareket olmazsa ortaya çıkan salt yokluktur.¹²⁸ Gazali ise filozofların bu görüşlerinin yanlış olduğunu düşünmekte ve onları eleştirmektedir.

Doğrusal hareketli basit cisimler bir araya gelerek birleştiği oluştururlar. Birleşik hareketi sağlayan kuşatıcı bir cisim vardır. O kuşatıcı cisim göktür. Bu durumda gök hareketi kabul etmektedir. Her hareket bir eğilimi gerektirir. Birleşik cisimde doğrusal hareket olmadığına göre yönleri sınırlandırılan başka cisme ihtiyaç duymaktadır. Hareketi kabul eden cismin eğilimi de çevrenin parçalarını değiştirmek yönündedir. Bu durum merkezin çevresinde dönmekle olacaktır. Yani o hareketi kabul eden cismin yapısında merkezin etrafında dönme eğilimi olmalıdır. Bu harekette irade ile gerçekleşir. Bu irade ile gerçekleşen hareketin yapısal olması mümkün değildir. Çünkü gök ayrıldığı yere tekrar döner ve bu yapısal bir hareket değildir. Göğün bu hareketi irade iledir. Burada seçme söz konusudur. Bu da düşünce ile olur. Düşünce ve irade ile olması onun nefsanî hareket olması sonucunu doğurur.¹²⁹

Göğü hareket ettiren salt akli değişmeyen bir şey olamaz. Göğün hareketi irade ile olan içinde düşünce bulunan nefsi harekettir. Nefsi olan içinde değişim bulunandır. Ancak akli olan değişim kabul etmeyendir. O zaman bu hareketi değişim kabul etmeyen akli bir şey gerçekleştiremez. Göğün durumu düşünüldüğünde sürekli değişim halinde olduğu sonucuna varılır. Bu durumda hareketin nedeni değişmeyen sabit bir şey olamaz. Eğer bir yerden başka yere hareket ettiren neden aynı durumda kalırsa başka hareketi gerektirmez.¹³⁰ Çünkü buradaki hareket ilkinden başkadır. Burada yeni bir şey ortaya çıkmalı ki hareket değişsin. Yani gerektiren değişmelidir. Bu da iradenin değişmesini ve yenilenmesini gerektirir.

Gök ay altı alem için hareket etmez. Çünkü göğün amacı daha üstündür.¹³¹ İrade ile yapılan hareketler iki türlü olabilir. Ya akli harekettir ya da cisimsel duyuşal harekettir. Göğün hareketinin cisimsel duyuşal hareket olması imkansızdır. Çünkü duyuşal hareket arzu veya öfke ile gerçekleşen harekettir. Arzu veya öfkenin bulunduğu yerde eksilmek ve helak olmak vardır. Ancak göğün hareketinde bu duygular olamaz. Yani feleğin eksilmesi ya da helak olması uygun değildir. Bu durumda feleğin hareketi akli hareket olacaktır. Eğer gök, arzu ve öfke ile hareket etse ve helak olmak ya da eksilmek durumlarını kendinde

¹²⁸ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 51

¹²⁹ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 211

¹³⁰ A.g.e.212

¹³¹ A.g.e.213

barındırsaydı; gökte delinme ya da kırılma meydana gelmesi gerekirdi. Bu da madde ve formun ayrılmasını gerektirirdi. Madde ve formun ayrılması oluş ve bozuluşu beraberinde getirir. Göğün hareketinin amacı ay altı varlıklar olmadığı için oluş ve bozuluşlarla ilgilenmez. Çünkü nesne için istenilen şey onun kendinden önemsiz olacaktır.

Ay altı varlıklar eksik ve değişen varlıklardır. Ay altı varlıklardan olan insan, eksiktir. Ay üstü varlıklar tam olanlardır. Onlar güç olarak bulundurdıkları şeyi eylem olarak da bulundururlar. Ay altı varlıklar ise güç halinde olurlar sadece. Hareketin gerçekleşmesi, değişmeyecek üstün bir cevherin varlığını gösterir. Bu cevher, cisim değildir, değişmeyendir ve kendisinde iz bırakılmamış olandır. Bu cevherler soyut akıldır.¹³² Hareketin sonsuz olması da aklın varlığını gösterir. Hareketin sonsuz olması, hareket ettiren güçten cismin yardım almasını gerektirir. Çünkü cisim sonsuz güce sahip değildir.

Hareket ettiren iki şekilde ele alınır. Buna bağlı olarak harekette iki şekilde olur. Bu hareketler aşk ve benzeme isteğinde kendinde bulundurur. Göksel cisimler sürekli hareket halinde olarak kendileri için en üstün olan cevhere benzeme isteğindedirler. Bu benzeme de Allah'a ibadetle gerçekleşir. İbadet O'na yaklaşma isteğidir. Allah'a mekânsal anlamda yaklaşmak imkansızdır. Bu yaklaşma sıfatlar açısından olan yaklaşımdır. Bu göklerin hareketinin amacıdır. Gök, küre biçimindedir. Gök cisimleri birbirinden farklı yapıdadır ve tek biçimde değildir.¹³³ Eğer gök cisimleri yapısal olarak aynı olsaydı, göklerin tüm parçaları da birbirinin aynısı olurdu. Gök cisimlerinin hepsi aynı hızda değildir. Kimi altta, kimi üsttedir. Bu deliller gök cisimlerinin doğrusal hareketi kabul etmediğini göstermektedir. Göksel cisimlerin kısımlarının birbirlerinin nedeni olması imkansızdır. Başka bir cisim de bir başka cismin nedeni olamaz. Bir ilişki kurulmadığında, bir temas etme durumu olmadığında cisim nesneye etki edemez.

Soyut akıllar göksel cisimlerden fazla olmalıdır. Soyut akılların var olmaları için nedene ihtiyaçları vardır.¹³⁴ Akıllar, göklerin cisimlerinin maşuku durumdadır. Gök cisimlerinin hepsinin tek maşuku olması imkansızdır. Her biri kendi nedenine benzemek ister. Gök cisimleri farklı hareketlere sahiptir. Birbirlerinden farklı şeyler isterler. Bu da istenenin tek olmadığını gösterir. Gök cisimlerinin hepsini hareket ettiren ayrı ayrı nefisleri

¹³² Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 217

¹³³ A.g.e.220

¹³⁴ A.g.e.222

vardır. Hepsinin nefisleri kendilerine özgüdür. Soyut akıllar gök cisimlerini aşk yoluyla hareket ettirirler. Bu durumda nefisler göksel meleklerdir.

Gazali, göğün dairesel hareketlerde bulunması konusunda filozofların getirdiği delillerin yetersiz olmasını eleştirmiştir.¹³⁵ Filozoflar, göğün canlı ve nefis sahibi olduğu düşüncesini savunmuşlardır. Aynı zamanda göğün nefisle olan ilişkisini bedenın nefisle olan ilişkisine benzetmişlerdir. Onlara göre göğün dairesel hareketlerinin amacı Allah'a itaat etmeleridir. Gazali, filozofların bu düşüncelerini akli delille kanıtlamalarının imkânsız olduğunu savunuyor. Gazali'ye göre filozofların bu konudaki delilleri kesinlik taşımamaktadır. Gazali için, filozofların göğün canlı olmasını savunmaları dayatmadan öteye geçemez.

Filozoflar, göğün dairesel hareketlerinin amacının Allah'a itaat etmek olduğunu savunmuşlardır. Bu hareketlerle O'na yaklaşmaktadır.¹³⁶ Ancak Allah'a mekânda yaklaşma isteği olamaz. Çünkü O'na mekânda yaklaşmak imkânsızdır. Filozoflar, O'na ancak sıfatlar bakımından ulaşılabacağını savunurlar. Allah'ın varlığı en mükemmel olandır. O'nun dışındaki her varlık eksiktir. Bu eksiklik durumunun derece ve çeşitleri vardır. Allah'a sıfat bakımından en yakın derecede olanlar meleklerdir. İnsanlar, meleklerle ne derece yaklaşabilirse Allah'a o derece yaklaşabilir.

Filozoflara göre gök melekleri, göklerin hareketlerini sağlayan nefislerdir. Gök melekleri en son yetkinliklerine ulaşmak için Allah'a benzemek isterler. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için de Allah'a itaat ederler. Onların dairesel hareketlerinin anlamı budur. Gazali ise filozofların bu konudaki görüşlerinin kendi ortaya koyacağı delillerle çürütüleceğini savunuyor. Çünkü Gazali için gök meleklerinin yetkinliğe kavuşma isteğiyle kendileri için mümkün olabilen yerlerde bulunmaları itaat olamaz. Bu durumu boş duran insana benzetmektedir. Bir yerden başka yere geçmenin önemsizliğinden söz etmektedir. Bunun övünülecek kadar önemli bir şey olmadığı fikrini savunur. Filozofların bu konuyu önemsemelerini ve bu konuyla övünmelerini eleştirir. Gazali, filozofların bahsettikleri amacın yönünün batı olduğunu söylüyor. Eğer bu amaç batı yönünde olan hareketle gerçekleşseydi ilk hareket neden doğu yönündeydi? Filozofların bu konudaki görüşleri

¹³⁵ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 144

¹³⁶ A.g.e.149

hayalden öteye geçemez.¹³⁷ Gazali böyle hayalî şeylerle de göklerin hareketlerinin amacı bilinemez fikrini savunur. Bu konu filozofların savundukları gibi akıl yürütmeye değil, Allah'ın peygamberlerine ve velilerine ilham yoluyla bildirmesiyle bilinirdi. Yani filozofların hareketin yönü ve o yönün sebepleri hakkında söyledikleri eksiktir.

Filozofların düşüncesinde göklerin nefisleri gök melekleridir. Allah'a en yakın olan melekler ise soyut akıllardır. Soyut akılların kendinde bulunan bilgiler de gök meleklerine akmaktadır. Allah'a en yakın olan melekler derece olarak gök meleklerinden üstündür. Filozoflara göre, dairesel hareket iradelidir. İrade, irade edilen şeye bağlıdır. Filozoflar, feleğin hareketlerinin cüz'î irade ile sağlandığını iddia etmektedirler. Cüz'î nesneleri algılamakta cismani güçlerle gerçekleşir. Her irade, irade edilenin bilgisini zorunlu olarak beraberinde getirir. Filozoflar, yeryüzündeki birçok olayın kaynağının bile gök olaylarına dayandığını iddia etmiştir.¹³⁸ Sonradan olanın mutlaka bir sebebe dayanması gerekir. Sebeplerin de sebebi vardır. Bu şekilde göksel hareketlere kadar devam ederler. Böyle devam eden sebepler dizisi gök hareketlerinde son bulacaktır. Bu da feleğin her şeyden haberdar olduğu sonucuna götürür. Çok çeşitli olan göksel olayların yeryüzünde gerçekleşen olaylarla yakından ilgisi vardır. Ancak bunları insanlar bilemez. Bu olayları gök nefisleri bilir.

İlahiyat konusunun en önemli problemlerinden biri de neden ve nedenlilerin durumudur. İlk Varlık, mahiyeti ve inniyeti bir olan salt varlıktır. O gerçek birdir. İlk Varlık'ın dışındakiler mümkün varlık olurlar.¹³⁹ Mümkün varlıkların mahiyeti ve varlıkları birbirinden başkadır. Zorunlu olmayan varlıklar mahiyet için ilinti durumundadırlar. Onun ilintisi olabilmek için mahiyete ihtiyaç vardır. Bu durumda varlık, nedeninden dolayı zorunlu olur, mahiyetinden dolayı da mümkün olur. Yani her şey başkasından dolayı zorunlu olabilir ve nefisinden dolayı da mümkün olabilir.

Zorunlu varlık ve mümkün varlık olmanın iki yönü vardır. Bir nesnenin zorunlu varlık olması güç bakımından olurken, mümkün varlık olması eylem bakımından olur. Yani mümkünlüğü özünden, zorunluluğu ise başkasındandır. Varlıkta maddeye ve forma

¹³⁷ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 150-152

¹³⁸ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 153-154

¹³⁹ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 225

benzeyen birleşimin varlığı kabul edilir. İmkân maddeye benzeyendir. Forma benzeyen de zorunluluktur. İmkân nesnesinin özündendir. Bu varlık, kendi özünü ve ilk prensibini bilendir. İlk Prensip aracılığıyla özünü bildiği için varlığı İlk Prensiptendir. Bu şekilde varlıkta çokluk oluşur. Son varlığa gidinceye kadar çoğalma devam eder.¹⁴⁰

Varlıkların birleşmeleri ve sıralanmaları da bir düzenle olur. Soyut akıl, İlk Varlık'tan ilk çıkandır. Soyut akıl kendisinde ikilik bulundurur. Felek ve melek de soyut akıldan çıkar. Bu sıralama bu şekilde devam eder ve göksel cisimlerin varlıkları tamamlanmış olur. Bunlar üstün varlıklardır. Bu düzende on akıl, dokuz felek bulunur. Dokuz felek dışında felek olsa bile onlar gözlenemezler.¹⁴¹

Aşağı varlıklar, üstün varlıklardan sonra var olmaya başlarlar. Aşağı varlıklar yapı ve mekân olarak birbirlerinden farklıdır. Bu aşağı varlıkları meydana getiren dört unsur vardır. Bu dört unsurun ortak maddeden meydana gelmeleri gerekir. Madde birden fazla şeyin katılımıyla meydana gelmiştir. Maddenin varlığının en önemli kısmı ayırıcı cevherdir. Ayırıcı cevher, maddenin var olma nedenidir. Ancak bu varoluşa formunda katkısı vardır. Unsurlar için madde ortaktır ama formlar ortak değildir. Bir formu bırakıp başka formu seçebilirler. Bir formu bırakıp başka formu kabul etmek yatkınlıkla ilgilidir. İlk olarak göksel cisimlerde görülen bu durum sonradan maddenin yatkın hale gelmesiyle ayırıcı akılda da kendini gösterir. Cisimsel madde, göksel cisimlerden yön yetilerini ve yönlerinin sınırlı oluşunu almıştır.

Maddenin istidat sahibi olması bulunan iki formdan birinin daha uygun olmasına bağlıdır. Yani güç olarak bulunmakla aynı şeyi ifade etmez. Oluş ve bozuluş için yatkın olan cisimlerin var olmaları istidat sahibi olmaları ile ilgilidir. Heyûla için ilk istidat sebebi bütün formlarken, özel istidat sebebi dört unsurdur. Bu dört unsurun karışımı da başka cisimlerin oluşumunu sağlar. Unsurların karışımından meydana gelenler: hava olayları, madenler, bitkiler, hayvanlar, insan.¹⁴²

İlk olarak hava olayları meydana geliyor. Göksel cisimlerden kaynaklı olan hareketler bu hava olaylarını meydana getirir. İstidadı sağlayan onlardır. Daha sonra formları

¹⁴⁰ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 225-226

¹⁴¹ A.g.e.226

¹⁴² A.g.e.226-228

verenin formları akıtmasıyla hava olaylarının oluşması tamamlanır. Hava olaylarından güç ve mükemmellik olarak daha fazla olan madenî cevherler bazı şartların eklenmesiyle istidat hâline gelir. İstidatların meydana gelmesinin üzerine formları sağlayan tarafından formlar akıtılır. Madenî cevherlerden üstün bir karışım da aynı bu şekilde sağlandığında bitkiler meydana gelir. Bitkilerden üstün olan karışımın oluşmasıyla da hayvanlar var olur. Hayvanlardan daha üstün bir karışımla da insan meydana gelir. En mükemmel karışım insandır. Yer ve gök hareketlerinin karışımları bu istidatların sebebini oluşturur. Ayırıcı cevherler de formların nedenlerini oluşturur. Yaratılış güçleri, güç olarak kendisine benzeyen bir parçanın kendisinden çıkmasının sebebidir. Aynı şekilde o güçte kendisinden başka bir varlığın çıkmasının sebebi olur.¹⁴³ Sonradan meydana gelen varlıkların var oluş sebebi bu şekildedir. Bu varlıklar ay feleğinin altında bulunmaktadır.

Göksel ilişkilerin türdeki farklılıkları formdaki farklılıkları beraberinde getirir. Güç bakımından farklı olan cisimlerin de istidatları birbirlerinden farklıdır. İlk Prensipten çıkan ve melekler aracılığıyla var olan varlıklar, en mükemmele ulaşana kadar üzerlerine hayır akıtılıyor. Yani her şey gerektiği gibi oluyor. Her varlık en hayırlı şekilde varlığa getiriliyor. Bir şeyin var olması ve tam olması hayır demektir. Bir şeyin tam olmaması veya yok olması da kötülüktür. İlk Varlık salt hayırdır. İlk Varlıktan taşan melekler, hayırların nedenidir ve onlarda kötülük bulunmaz. Kendisinde hayır olmayan varlıklar salt kötülüktür. Hayır da şer de kaderdendir.¹⁴⁴ Bu nedenle tüm yaratılanlardan memnun olmak gerekmektedir.

Gazali, filozofların sebeple sebepli arasındaki ilişkinin zorunlu olduğuna dair delillerinin imkânsız olduğunu düşünmektedir. Çünkü Gazali'ye göre bu sebeplilik ilişkisi zorunlu bir ilişki değildir. Filozoflar alışkanlıklardan dolayı bu ilişkinin zorunluluktan olduğunu iddia ediyorlar.¹⁴⁵ Oysa sebep ve sebepli arasındaki ilişki Allah'ın takdiri ile olmaktadır. Allah'ın onları birbiri ardından yaratması sonucunda böyle bir ilişki ortaya çıkmıştır. Filozoflar ise bu görüşün tam tersini iddia etmişlerdir.

Gazali, bu konudaki düşüncelerini pamuk örneğiyle açıklar. Gazali'ye göre, bir pamuk ateşe dokunduğu halde yanmayabilir. Ya da pamuk ateşe değmeden de yanabilir.

¹⁴³ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 228-230

¹⁴⁴ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 231

¹⁴⁵ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 166

Filozoflar bunun olamayacağını savunurlar. Filozoflar, ateşin yakma eylemini gerçekleştiren olduğunu ve doğası gereği yakıcı olduğunu savunurlar. Doğası gereği yakıcı olan ateş, yanabilen bir maddeye dokunduğunda yanma eylemi gerçekleşir. Buna engel olacak bir şey yoktur. Gazali, filozofların bu görüşünün yanlış olduğunu savunarak, onların görüşlerini reddeder. Çünkü, yakma eylemini ateşe veren Allah'tır. Yine yanma eyleminin gerçekleşmesini sağlayan, pamuğu küle çeviren de Allah'tır. Cansız varlık olan ateşin yakma eylemine kendiliğinden sahip olup bu eylemi gerçekleştirmesi düşünülemez. Yanmak filozofların iddia ettiği gibi ateş sebebiyle değildir. Bu eylem Allah tarafından yaratılmıştır.¹⁴⁶ Gazali, sebep ve sebepli arasındaki ilişki konusunda iki şeyin aynı anda bir arada bulunmaları, birinin diğeri sebebiyle var olduğunu göstermediğini savunuyor.

Filozoflar, gerçekleşen olayların ilkelerin etkisiyle olduğunu kabul ederler. Ancak ilkelerin nesneleri meydana getirmesi, irade ve düşünce yoluyla değil de bir zorunluluk yoluyla sağlanmıştır. Her nesnenin birbirinden farklı olması da nesnelerin yeteneklerinin farklı olmasından dolayıdır.¹⁴⁷ Varlığın ilkeleri kendisinden çıkış olarak bolluk ve bereket bulundurmaktadır. Eksiklik ya da cimrilik kendisinden çıkışta yoktur. Eksiklik sadece onu kabul edenlerde olabilir. Eğer bir ateş ve iki pamuk varsa, ateş iki pamuğa da yaklaştırılırsa birinin yanıp diğerinin yanmaması mümkün olamaz. Çünkü pamuklar yanma ya da yanmama konusunda seçim yapamazlar. Burada bir seçim yoktur.

Gazali, filozofların bu yöndeki iddialarını kabul etmez. Ona göre, Allah'ın eylemleri iradesiz olamaz. Aynı zamanda filozofların iddia ettiği gibi ilkelerin işlevlerini seçerek yapmadıkları da doğru değildir. Pamuk ateşe dokununca gerçekleşen yakma eylemi irade sonucudur. O zaman nasıl ki yakma eylemini Allah tarafından gerçekleştiriliyorsa aynı şekilde yakma eyleminin engellenmesi de O'nun tarafından gerçekleştirilebilir. Gazali, Allah'ın mümkün olayların bilgisini bizde yaratmış olduğu düşüncesini savunuyor. Ancak bu olayların gerçekleşmesi zorunlu değildir.

İki pamuk ateşe yaklaştırıldığında, eğer ikisi de aynı türden pamuksa, ikisi de yakma özelliği ile yaratıldığı bilinir. Ancak Gazali'ye göre, ateşe atılan bir peygamberin yanmaması da mümkündür. Çünkü ya peygamberin niteliği değişir ya da ateşin niteliği değişir. Hatta

¹⁴⁶ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 166-167

¹⁴⁷ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 168

ateş yakma özelliğini korusa bile ateşin ısısı peygamberi yakmayabilir.¹⁴⁸ Filozofların bu durumun imkânsız olduğunu söylemelerini eleştirir. Çünkü Allah, bedende yanmayı önleyebilir. Ateşte ya da bedende bir niteliği etkisiz hâle getirirse yanma durumu ortaya çıkamaz. Bu durum imkânsız değildir, filozofların bu konuda savundukları düşünceler imkânsızdır.

Canlılık sperma ile olmaktadır. Bu şekilde meydana gelen canlılar sadece kendileri gibi olurlar. Yani insan spermasından hayvan çıkamaz. Bazı hayvan türlerinin oluşumu farklıdır. Bazı hayvan türleri topraktan ürerken, bazıları kendiliklerinden ürür. Bunların meydana gelmesi ve bazı yetenekleri de insanın düşünce gücünü açacak olaylardan oluşur.¹⁴⁹ Filozoflar bunun nesnelerdeki farklı yeteneklerden meydana geldiğini iddia ederler. Bunların ilkeleri de gökkürelerinin hareketlerinden oluşur. Gazali, bu konuya bağlı olarak imkânsızın güç durumunda olmayan olduğunu savunuyor. İmkânsız olmayan şey, güç durumunda var olabilir. İrade, bilinen şeyin istenmesi durumudur. O bilgi olmadan istekte bulunmakta iradenin olmadığını gösterir. Cansız varlıkta bilgi olamaz. Çünkü onda algı gücü yoktur. Yani cansız varlıklarda bilginin olması imkânsızdır.

Varlık, cevher ve ilintiden meydana gelir. Bu konu hakkındaki hükümler ilahiyat alanının konusu olurken; varlıkların bölünmesi yoluyla meydana gelen hareket, durgunluk ve değişim de tabiat bilimlerinin konusu olur. Her cisim form, heyula, hareket ve mekândan oluşur. Hareket ve mekân tabiat bilimlerinin konusu içerisinde yer alır. Hareket, bir yerden başka bir yere geçiş olarak tanımlanabilir. Hareket için ne salt güçtür ne de salt eylemdir denilebilir.¹⁵⁰ Çünkü harekette amaçlanan bir durum vardır. Ancak o amaçlanan şeye henüz ulaşamamıştır. Bu yüzden salt eylem veya salt güç ifadeleri kullanılamaz.

Hareket, mekânda, nitelikte, pozisyonda ve nicelikte olmak üzere dört hâlde meydana gelmektedir. Mekân ve pozisyonda olan hareket parça parça olacak şekildedir. Nicelikte ve pozisyonda olan hareket mekândaki hareketten ayrı düşünülemez. Nicelikteki

¹⁴⁸ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları ,169-170

¹⁴⁹ A.g.e.173

¹⁵⁰ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 238

hareket nesnenin büyüklük ve küçüklüğünün değişmesi ile ilgilidir. Nitelikteki hareket bir defada olabileceği gibi parça parça da olabilir.¹⁵¹

Dairesel hareket, pozisyonda meydana gelen harekettir. Çünkü cisim mekânın içinde dönmektedir, mekândan ayrılmamaktadır. Niceliğin hareketi de büyüme ve yavaş yavaş erime, seyrelme ve yoğunlaşma olarak iki şekilde görülmektedir. Büyüme cismin besin ile başka bir cisme benzemeye çalışmasıyla meydana gelir. Güç olarak kendisine benzeyen cisimden yardım alır ve gelişmesi onunla tamamlanır. Erime de cismin kendisinden ayrılan parçasının yerini besinle dolduramaması sonucunda meydana gelir. Bir eksilme hâlidir. Seyrelme de cismin büyümek için hareketidir. Ancak bu harekete dışardan destek yoktur. Bu büyüme cismin kendi içindedir. Yoğunluk, cismin daha küçük miktara geçmek için eksilmesi hareketidir. Ancak burada cismin kendisinde bir değişim yoktur.¹⁵²

Hareketin nedenlere dair ayrımı da üç şekildedir. Bunlar: zoraki hareket, ilinti ile oluşan hareket ve tabii harekettir. Zoraki hareket dışardan bir etki ile cismin yerinden ayrılmasıdır. İlinti ile oluşan hareket birbiri içinde bulunan iki cisimden çevreleyen hareketi ile diğerinin de hareket etmesidir. Tabii hareket, cismin kendi yapısından kaynaklanan harekettir. Cisimlerin hareketlerinin de nedenleri vardır. Nesnenin hareketini sağlayan şey dışardansa, bu zorunlu harekettir. Hareketin sebebi içerdense bu tabii harekettir. Bir nesnenin farklı yönlerde hareketi bitkisel nefisle açıklanabilir. Eğer bu hareket farklı yönlerde ve irade ile gerçekleşiyorsa hayvanî nefis ile açıklanabilir. İrade ile ama tek yöne bir hareket varsa bu da felekî nefis ile açıklanabilir. Hareket, dairesel ve doğrusal olmak üzere de kısımlara ayrılır. Doğrusal harekette kendi içinde iki kısımdan oluşur. Bu hareketler: merkezden çevreye ve çevreden merkeze şeklindedir.¹⁵³

Mekân, tabiat bilimlerinin ele aldığı konulardan biridir. Mekânda sadece cisim bulunur. Bir mekânda da sadece bir cisim bulunabilir. Üst ve alt sadece mekânda olan şeylerdir. Nesne, mekândan mekâna geçer ve birinde karar kılınca orda kalır. Filozoflar, mekânın mesafe olduğunu iddia etmiştir. Bu mesafe iki kenar arasındaki uzunlukla belirlenir. Aynı zamanda mesafede boşluk olamayacağını ancak doluluk olacağını iddia etmişlerdir. Eğer boşluk kabul edilirse, Cismin orada durgun ya da hareketli olmadığı da

¹⁵¹ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 239

¹⁵² Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 241

¹⁵³ A.g.e.242-243

bilinmelidir. Boşlukta hareket olsaydı bu zaman içinde olmazdı. Zaman içinde olmayan hareket imkânsızdır. Filozoflara göre, boşluğu kabul edenlerin görüşleri yanlıştır. Çünkü boşluk olsaydı hareket olmazdı. Onlara göre boşluk imkânsızdır.¹⁵⁴

Cisimler ikiye ayrılır. Bunlar: basit cisimler ve birleşik cisimler. Basit cisimlerde kendi arasında ikiye ayrılır. Bunlardan ilki oluş ve bozuluşu kabul etmeyen cisimlerdir. Diğeri de oluş ve bozuluşu kabul eden cisimlerdir. Gök cisimleri de oluş ve bozuluşu kabul etmezler. Onların formları da maddeleri de birbirlerinden farklıdır. Ancak dört unsur bu şekilde değildir. Unsurların maddeleri birbirlerinden farklı olamaz. Gök cisimlerinin ve unsurların maddeleri de birbirine benzemez.

Sıcaklık, kuruluk, nemlilik, soğukluk unsurların formları olamaz. Bunlar unsurların ilintileri olabilir. Unsurların bazıları hâl değiştirebilir. Unsurlar da gök cisimlerinin etkileri görülür.¹⁵⁵ Bu dört unsur gök cisimlerinin merkezinden başka yerde olamazlar. Unsurların her birine ait sadece tek yer vardır. Dört unsur değişim ve dönüşüme uygundur. Heyûla, bir sebeple karşılaşır. Bu sebebe bağlı bir formu kabul eder. Eğer sebep değişirse form da değişecektir. Bu formdan meydana gelen ilintiler ise başka formları meydana getirir. Her cisim de hava, toprak, su ve ateşin birleşiminden meydana gelir. Cisimlere en çok etkisi olan gezegen ay ve güneştir. Güneş ve ayın diğer cisimlere en büyük etkisi de ışık ve sıcaklıktır.

Bir tane evren vardır ve birden fazla olması düşünülemez. Evrendeki cisimler iki kısımda incelenir. Bunlar: yöne ihtiyaç duyanlar ve yöne sahip olanlardır. Bu cisimler basit cisimler olarak tabii bir şekle sahiptirler. O şekil de küredir. Yani cisme ait tabii ve tek olan bir mekân vardır. Burada boşluğun olduğu düşüncesi imkânsızdır.¹⁵⁶

Cisimler ile ilgili olarak ele alınan konulardan biri de karışım ve birleşimlerdir. Karışım, bir cisimdeki maddelerin niteliği değişecek şekilde içindeki unsurların birbirlerini etkilemeleri olayıdır.¹⁵⁷ Duyulur nitelikler de bu şekilde birbirini etkileyerek birbirlerine benzer şekle geçerler. Formlar da buradaki güç halidir. Bu etkileşimin devam etmesi bu gücün devam etmesine bağlıdır. Formların ortadan kalması halinde de bozuluş açığa çıkar.

¹⁵⁴ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 244-245

¹⁵⁵ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 250-252

¹⁵⁶ A.g.e.253-263

¹⁵⁷ A.g.e.264

Kar, dolu, yıldırım, gök gürültüsü gibi şeyler de birleşim ve karışımlardan dolayı meydana gelmektedir.

Nefis üç kısımda incelenir. Bunlar: bitkisel, hayvansal ve insanî nefis. Bitkisel nefis, ağaç ve bitkilerde bulunan, beslenme, büyüme ve doğurma gücüne sahip olan nefistir. Hayvansal nefis ise bitkisel nefisten daha üstün olan ve ondan iki güç daha fazla olan nefistir. Bitkisel nefiste bulunan güçlere ek olarak idrak edici güç ve hareket ettirici gücü kendilerinde bulundurlar. İdrak etme gücü bir şeyden sakınmak ya da bir şeyi elde etmek isteğini meydana getirir. Bu istek ise hareketin ortaya çıkmasını sağlar. Bu hareketi sağlayan güçte de irade olmalıdır. Bu iradenin varlığı istekle ilgilidir.¹⁵⁸

Bireyin varlığını devam ettirmek veya türünü devam ettirmek için ihtiyaç duyduğu şeylere olan eğilimi şehvanî güç olarak adlandırılır. Varlığını olumsuzluklardan korumak için ihtiyaç duyduğu şeyler de öfke gücüdür. Bu iki güç kaslardaki hareketi sağlamaktadır. Kaslarda bulunan güçler emir alan güçlerdir. Eğilimi sağlayan güçler ise emredicilerdir. İdrak edici güçte kendi içinde iki kısma ayrılır. Bunlar: zahirî idrak edici güç ve batınî idrak edici güçtür. Zahirî idrak edici güç beş duyunun gücüdür. Batınî idrak edici güç ise hayal etmek, düşünmek, hatırlamak güçlerini içinde bulundurur.

Dokunma duyusu deride bulunan bir güçtür. Bu güç, etin bütün noktalarına bir cisimle ulaşır. Nitelik olarak deriye eşit olanlar algılanmaz. Ondan sıcak veya soğuk olanlar algılanır. Koklama duyusu beynin iki ucunda bulunan duyudur. Kokulu parçalar havayla karıştığında ya da koklama duyusu ile karşılaştığında bu duyu kokulardan etkilenen cisim aracılığıyla kokuları algılar. İşitme duyusu, işitme kanalının ucundaki sinirlerde bulunan güçtür. Bu güç, seslerin algılanmasını sağlar. Tatma duyusu, dilin üstündeki sinirlerle tükürük aracılığıyla algılayan güçtür. Görme duyusu, göz boşluklarına yerleştirilmiş, renk ve formları algılayan güçtür. Renk, ses, koku ve tat algılara özgü algılardır.¹⁵⁹

Ortak duyu, hatırlama gücü, vehmetme gücü, tasavvur gücü, hayal etme gücü batınî duyulardır. Ortak duyu, tüm duyuların yayıldığı duyudur. Duyuların yayılmasından sonraki etkiler yine kendisine döner ve onda toplanır. Tüm duyular ortak duyuda toplanır. Tasavvur gücü, ortak duyudaki izlenimleri muhafaza eden güçtür. Vehmetme gücü, duyulur

¹⁵⁸ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 272-274

¹⁵⁹ A.g.e.275-276

olmayanın duyulur olandan algılanmasını sağlayan güçtür. Hatırlama gücü, vehmetme gücünün algıladığı şeyleri koruyan güçtür. Ortak duyudaki formları tasavvur gücü korurken, anlamları koruyan da hatırlama gücüdür. Hayal etme gücü de hareket ettirme görevini gerçekleştiren güçtür.¹⁶⁰ Tasavvur gücü beynin ön kısmında bulunur. Vehmetme ve hatırlama gücü beynin arkasındadır. Hayal etme gücü ise beynin ortasında yer alır. O, birleştirme ve ayırma eylemlerini gerçekleştirir. Bu durum insanda düşünme gücü adını alır. Düşünme gücünün aracı da akıldır. Akıl, unutulmuş şeyleri hatırlatmakla görevlidir. Hayaldeki formların kontrolünü akıl sağlar. Bir formdan diğerine geçişi sağlayan şey de akıldır. Unutulanı buluncaya kadar formdan forma geçiş devam eder. Bu şekilde unutulmuş şey hatırlanır. Bu güçler araç durumundadır. Bunların kendisinin sebebi olan, kendisine boyun eğdiği ve kendisi için alet olduğu bir asıl vardır. Bu asıl cisim olamaz. O, nefistir.

İnsanî nefis, bitkisel ve hayvansal nefisten daha üstündür. İnsanî nefis, unsurların karışımının en iyi hale geldiği nefistir. İnsanî nefis iki güce sahiptir. Bu güçler, bilici ve yapıcı güçlerdir. Bilici gücün de iki kısmı vardır. Bu kısımlar, teorik ve pratik güçtür. Bunlar bilgiyi ifade eden güçlerdir. Yapıcı güce pratik akıl da denir.¹⁶¹ Ancak yapıcı güçte algılama yoktur, aklın isteğine uygun hareket vardır. Yapıcı gücün durumu hareket ettiren hayvansal güce benzetilebilir. Çünkü yapıcı güçte de bir şey istemek veya bir şeyden korunmak durumu vardır. Burada aklî istek söz konusudur. O istek hayırdır. İnsanî nefsin ilimleri elde ettiği üstün olana doğru olan bir yönü vardır. Teorik güç bu yönde yer almaktadır. Diğer yön ise aşağı tarafa doğru olanıdır. O yön de bedenin yönelttilmesini içeren yöndür. Pratik güçte burada yer almaktadır. Soyut şeylerin algılanması akılla olur. Hayal veya görme gücü soyutları idrak edemez. İnsan akılla bilinmeyenin bilgisine ulaşır. Akılda oluşan algılar tùmeldir. Çünkü onlar soyutturlar. Tasavvur ve tasdik sadece insana özgü özelliklerdir. Bu özellikle insan, bilinenler ve bilinmeyenler hakkında düşünür.

İnsanî nefis, çocuklukta güç hâlinde bildiği tùmel anlamları ve soyut akledilenleri çocukluktan sonra fiilî olarak bilmeye başlar. Bu güçten eyleme geçme durumu da bir sebeple olur. Nefsî güç halinden fiilî hale geçmesini sağlayan bir neden vardır. Her nedenin

¹⁶⁰ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 280-281

¹⁶¹ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 282

başka bir nedeni vardır. Bu neden bir cisim olamaz. Nedenin maddeyle ilgisi yoktur. Fa'âl akıl soyuttur ve nefislerde eylem sahibidir. Fa'âl akıl, on akıldan sonuncu olandır.¹⁶²

Tümel anlamlar, hayallerde duyulur hayallerin elde edilmesiyle ortaya çıkar. Tümel anlamlar çocuklukta karanlık form gibidirler. Ancak nefsin yetisinin tamamlanmasıyla Fa'âl aklın nuru formları aydınlatır. Gözlerde varlıkların oluşması Fa'âl aklın nuru ile mümkün olur. Bu nur ne zaman ortaya çıkarsa aklî güç ilintisel ve zatî formların ayrımını yapar. Hakikatlerin özsel olmayan yabancı şeylerden ayrılmasını da sağlayan aklî güçtür. Aklî gücün tümel hale gelmesi de tikel aklın ortadan kalmasına bağlıdır.¹⁶³

Mutluluk, Fa'âl akılla nefsin bitişmesidir. Bu durum büyük bir lezzet olarak nitelenir.¹⁶⁴ Aklî gücün lezzeti duyusal gücün lezzetinden çok üstündür. Eğer bedenlerin işleriyle uğraşırsak ilimlerin lezzetini algılayamayız. Tüm bilgiler nefiste bulunduğu halde nefis bedende olduğu zaman, sadece bedenin ilintilerinde kaybolur ve bedenin işleri ile uğraşır. Nefis ne zaman ki bedenden ayrılır ancak o zaman Fa'âl akılla bitişmesi gerçekleşir. Bu bitişme ile olgun hale gelen nefis bir lezzet elde eder.

Mutluluk nefsin yapısı gereği vardır. Eğer nefis bu mutluluktan mahrum kalırsa mutsuzluk çıkar ortaya. Nefsin fani dünyadan etkilenmesi ve bedensel işlerle uğraşması onu mutsuz eder. Nefis ölümden sonra bilgilerden faydalanmayı ve arzu ettiklerini algılamayı gerçekleştiremez. Geriye kalan arzu ve özlem olur. Bu da büyük bir acı olarak nitelenir. Bu şekilde Fa'âl akılla bitişme de sağlanamaz. Buradaki arzu ve istekler, nefsin Fa'âl akılla bitişmesine engel olmaktadır.¹⁶⁵ Nefis, bu haldeyken kirli ve eksiktir. Çünkü ilmi kaybetmiştir ve şehvete tabi hale gelmiştir.

Uyku, ruhun hapsedilme durumudur. Bitkinlik ise nem ve ağırlık etkisiyle ruhun eriyip eksilmesi durumudur. Ağırlık ve nem ruhun hızlı hareketini engeller. Nefis duyuların uğraşlarıyla meşguldür. Nefis, duyuların uğraşlarından kurtulduğunda şeriatta levh-i mahfuz olarak adlandırılan, tüm varlıkların resimlerinin bulunduğu aklî güç ruhanî cevherlerle bitişmeye uygun duruma gelir.¹⁶⁶ Cevherlerdeki formlar nefiste izlenim bırakmaktadır. Bir

¹⁶² Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 283

¹⁶³ A.g.e.285-286

¹⁶⁴ A.g.e.294

¹⁶⁵ A.g.e.296

¹⁶⁶ A.g.e. 297-298

rüyanın doğrulanması ve yoruma ihtiyaç duymaması formun nefse ait bir tikel olarak tasarlama gücüne düşmesine, hafızanın da onu o şekilde korumasına ve eşyayı kopyalayan hayal gücünün tasarrufta bulunmamasına bağlıdır. Eğer nefsin formlarının algılama gücü zayıf, hayal gücü üstünse, hayal gücü nefsin gördüğünü simgeyle değiştirir. Bu tarz rüyaların yorumlanmaya ihtiyacı vardır. Hayal edici gücün hareketli olmasından kaynaklı görülen rüyalar vardır. Bu rüyalar karmakarışık rüyalar olarak adlandırılır. Hayal edici güç, uykuda taklitlerle uğraşır. Hayal edici güç bir sebeple güçlenirse yine taklide devam eder. Taklitlere dair sebepler bedenin durumlarından olabilir. Ya da mizacından kaynaklı taklitlere dair sebepler olabilir.

Gaybı bilmek uykuda gerçekleşebilir. Çünkü nefis duyularla meşgul olmayı bıraktığında aklî cevherle bitişir. Bazı nefisler ise gayb alemini uyanıkken de algılar. Bu nefisler duyularla meşgul olmayan ve böylelikle düşüncesini güçlendirenlerdir. Bu nefisler bazı hususları açık bir şekilde görürler. Hayal edici gücün zayıflaması ile gayba ait bilgiler onda kalır. Bu durum vahiy olarak adlandırılır. Nefis bazen görülmeyeni algılar. Bazen de bu algıyı hayal edici güç formla taklit eder. Form eğer ki ortak duyuya eşlik ederse onda izlenim bırakır. Form ortak duyuya geldiği zaman, ortak duyunun sahibi her türlü karanlıkta bile formu görebilir.¹⁶⁷

İnsanî nefis, felekî nefislere benzer. İnsan nefsi ise heyulayı etkilemektedir. Nefis öncelikle bedene etki eder. Çünkü nefis ile beden arasındaki aşk yapısaldır. Bu nefsin bedene eğilimidir. Nefsin etkisi ile bedenle sınırlıdır. Bu sınır da bu aşkla ilgilidir. Başka bir bedene geçen nefsin etkileri de vehim ile ruhu bozar. Bu durum da göz değmesi ile adlandırılır. Ay altı alemdeki değişimler hareket ile oluşur. Bunlara da mucize ve keramet denilmektedir.

Nefisler, eğitime ihtiyaç duyanlar ve duymayanlar olarak ikiye ayrılır. Eğitime ihtiyaç duyanlarda iki çeşittir. Bunlar: çabuk eğitilen nefisler ve uzun ve yorucu şekilde eğitilebilen nefislerdir. Bazı insanlar bilgileri öğretenden olmadan kendi kendilerine öğrenmiştir. Kişi kendi kendine orta terimi bulur. Orta terim söylendiğinde zihin sonucu hazırlar. Bir öğretenden olmadan bilginin kendisine açıldığı kişi nebi veya velidir¹⁶⁸. Bu durumda keramettir. Aynı zamanda peygamberin mucizesi de denilmektedir.

¹⁶⁷ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 297-301

¹⁶⁸ Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları, 302

Filozoflar, uyuyan kişinin Levh-i Mahfuz'la ilişki kurup, gelecekte olacakları rüyasında da görebileceğini düşünmüşlerdir.¹⁶⁹ Algılanan şey bazen hayal gücüyle simgeleşebilir. Bu simgeleştirme ile bazen gerçek silinir. Ancak bu simgeler yorumlanma ihtiyacı duyur. Rüya yorumlama durumunun buradan meydana geldiğini iddia etmektedirler. Filozoflara göre, gök nefisleriyle iletişime geçmek kolaydır. Çünkü arada bir engel olmadığını savunurlar. Ancak uyanık olduğumuzda duyu ve istekler bizi meşgul eder, uyku durumunda duyu ve istek algıları bizi meşgul etmezler. Bu yüzden uyku durumunda gök nefisleriyle iletişime geçilebilir. Filozoflar Hz. Peygamber'in bu şekilde gaybı bildiğini iddia ediyorlar. Ancak diğer insanların rüyada gördüğünü Hz. Peygamber, uyanırken görür. Çünkü peygambere özgü nefis gücü duyuların etkisinde kalmaz. Onlar Peygamber'in gördüğünün bazen aynen hafızasında kalırken bazen de sembol olarak kaldığını iddia etmişlerdir. Bunun sebebi olarak da her şeyin Levh-i Mahfuz'da kalmasını göstermişlerdir.

Gazali, bu konuda filozofların anlattıklarının delilsiz olduğunu savunur. Çünkü filozofların söylediklerine gerek kalmaz. Hz. Peygamber'in gaybı bilmesi Allah'ın ona bildirmesindendir. Rüya gören kişinin bilmesi de yine Allah'ın veya meleklerin bildirmesiyle gerçekleşir. Gazali bu konun filozofların yaptığı gibi akılla bilinemeyeceğini savunur. Bu konu ancak dinle bilinir. Filozofların insan nefsi hakkında söylediklerinin delil yönünden eksik olduğu görüşündedir. Filozoflar, bu konudaki görüşlerine akli delil getirme konusunda eksik kalmışlardır. Aynı zamanda nefsin bağımsız cevher olduğu yönündeki iddialarının akılla kanıtlanamayacağını savunmaktadır.¹⁷⁰ Burada filozofların nefsin bağımsız cevher olduğunu sadece akılla kanıtlamaya çalışmaları ve dine ihtiyaç duymamaları eleştiriliyor.

Filozofların cisimde yer alan her şeyin bölünmesi iddiaları yanlıştır. Çünkü vehim gücüyle algılanan bazı şeyler bölünmez. Burada koyunun kurdun düşmanı olduğunu algılaması örneğiyle açıklama yapılır. Eğer kuzu, kurdun düşmanı olduğunu cisimle biliyorsa cisim bölünecektir. Bu durum filozofları çelişkiye götürür. Kendi görüşleri birbiriyle çelişmektedir.¹⁷¹ Gazali, Filozofların Tutarsızlığı'nı filozofları eleştirmek ve onların çelişkili fikirler ortaya koyduklarını göstermek için yazmıştır. Burada da filozofların vehim gücü hakkında söylediklerinin çeliştiğini ortaya koymaktadır. Filozoflar ise bu

¹⁶⁹ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 155

¹⁷⁰ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 183

¹⁷¹ A.g.e.183-185

konuda söylediklerinin kesin bilgi olduğu iddiasındadır. Gazali, filozofların bu görüşüne karşı çıkmaktadır.

Filozofların cisimde yer alanların bölünmesi ifadelerini kanıtlamak için ortaya attıkları delillerden biri de bilen ile bilgi arasındaki ilişkidir. Gazali bu delili çürütmek için yine kuzunun kurdun düşmanlığını bilmesi örneğini kullanıyor. Eğer düşmanlık ölçülebilen veya bölünebilen bir şey olsaydı, onunla bir cisim iç içe olurdu ve parçaları ilişkili olurdu. Ancak düşmanlık bölünemez ve ölçülemez.¹⁷² Bu durumda filozofların düşünceleri yine çelişkilidir.

Filozoflar, aklın akledilenleri cismanî bir aletle idrak etmediğini savunurlar. Çünkü eğer bu şekilde algılasaydı kendisini bilemezdi. Bundan dolayı da sonuç ve öncülün imkansızlığını savunurlar. Gazali ise filozofların bu görüşlerine karşı çıkarak aklın cismanî duyularda bulunabileceğini savunuyor. Akıl, kendini algılama konusunda diğer duyulardan başka olabilir. Filozoflar eğer ki akıl cismanî bir aletle algılamış olsaydı, beyni ve kalbi algılayamazdı fikrini savunurlar. Yani diğer duyular gibi kendi aletini algılayamazdı. Ama akıl kendi aletini algılamaktadır. Gazali'ye göre duyuların kendi yerini algılaması imkânsız değildir. Çünkü ona göre bu durum doğadaki düzendir.

Filozoflara göre kalp ve beyin nefis olamaz. Çünkü insan, kimsede kalbi veya beyni görmeden ya da kalbin ve beyin söz geçmeden onları algılayamaz.¹⁷³ Ancak akıl cisimle içi çe olsaydı ya cismi sürekli bilirdi ya da hiç bilmezdi. Ama akıl bazen bilir bazen bilmez. Gazali, insanın kendi varlığını bilmesiyle bedeninin ve cismin de varlığını bileceğini savunur. Bu durumda filozofların insan bazen kendi bedenini bilir bazen bilmez düşüncesi yanlıştır.

Filozoflar sürekli olan hareketin cismin mizacını bozduğu düşüncesini savunurlar. Algılanması parlak ve güçlü olan nesnelerin organları yordugunu iddia ederler. Bu durumda algılamada zayıflamaya yol açar. Ama aklı düşünce üzerinde durmak insanı yormaz. Hatta aklı şeyler üzerinde düşünmek insanı güçlendirir. Filozoflara göre burada akıl gücü yorulsa bile hayal gücü ona destek verir. Ancak daha sonra hayal gücü zayıflar.¹⁷⁴ Gazali filozofların

¹⁷² Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 185-187

¹⁷³ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 184-185

¹⁷⁴ A.g.e.190-192

bu görüşlerini değerlendirirken cismanî duyuların farklı olmadığının kabul edilebilir olduğunu ortaya koyar. Hatta cisimlerin de farklı olabileceğini savunur. Hareket onların birazını zayıflatırsa birazını da güçlendirir. Yani her hüküm her cisim de geçerli değildir.

Filozoflara göre, bedene ait görme, işitme gibi duyular ilerleyen yaşlarda zayıflarken akla ait duyular güçlenir.¹⁷⁵ Filozoflar aklın kendi başına var olduğunu kabul ederler. Nefsin iki eyleminden biri bedeni yönetmek diğeri de akledilirleri algılamaktır. Nefis iki eylemi aynı anda yapamaz. Bu iki eylem birbirine zıttır ve engel durumundadır. Akledilirler düşünüldüğünde başka şeylerle ilgi kesilir. Çünkü nefis bir eylemi gerçekleştirirken diğeri gerçekleştirilemez. Hastalık, acı, korku aklın düşünmesini engeller. Gazali ise gücü artıran veya azaltan sebeplerin sınırsız olduğunu savunur. Bedene ait güçlerin ne zaman zayıflayacağı ne zaman güçleneceği bilinemez. Duyulardan bazılarının güçlenmesi bazılarının ise zayıflaması da mümkündür. Organların mizacı da kişi ve durumlara göre değişiklik göstermektedir. Bu konu hakkındaki kesin bilgi verilmesi mümkün değildir. Bu durum doğal düzenle alakalıdır.

Filozoflar, bedenin yapısının değişim içinde olduğunu iddia ederler. Çünkü yeni doğmuş bir bebekle kırk gün sonraki hali aynı değildir. Cisim tamamen değişse bile insan yine aynı insandır. Edindiği tüm bilgiler yine insanın kendisindedir. O bilgiler onunla devam eder. Filozoflara göre bu durumda nefsin bedenden başka varlığı bulunur. Beden de onun aletidir. Gazali bu görüşlere itiraz eder ve filozofların bilgi hakkında söylediklerinin geçersiz olduğunu savunur. İnsan ne kadar değişse de kendinde sürekli kalan parçalar olacaktır.¹⁷⁶

Filozoflara göre nefislerin yok olması imkansızdır. Nefis ne beden ölünce yok olur ne kadirin kudretiyle yok olur ne de zıddı ortaya çıkınca yok olur. Gazali, filozofların nefsin ölümünün imkânsız olması yönündeki düşüncelerini doğru bulmamaktadır. Çünkü beden ortadan kalktığında nefiste ortadan kalkabilir. Daha sonra Allah'ın diriltmesiyle nefis yeniden varlık bulur. Filozoflara göre her nefsin belirli bir bedene karşı arzu ve isteği vardır. Nefis bu istekle sadece tek bir bedene yönelir. Beden bozuldu diye bedeni yöneten nefis bozulmaz. Sadece bedene doğal bir tutkuyla bağlandığı için bedeni kaybettiğinde acı çeker. Belirli nefisle belirli beden arasındaki ilişki elverişlilik durumuna bağlıdır. Nefis bir bedene

¹⁷⁵ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 187-188

¹⁷⁶ A.g.e.190-193

yöneleceği zaman o bedenın diğerlerinden elverişli olmasına göre yapar tercihini. İnsan nefis beden arasındaki ilişkinin detaylarını bilemez. Ancak bu durumdan da kuşku duyulamaz. Bu durumda da beden ölünce nefis ölmez demek yanlış değildir. Filozofların bu görüşlerini güvenilir bilgi vermedikleri için eleştirir, Gazali. Çünkü bilinmeyen bir şey varsa orda kesin güvenli bilgi yoktur. Bilinmeyen bir şeyden yola çıkıp kesin bilgi elde edilemez. Bu nedenle de bedenın ölümü nefsin ölümünü gerektirmez diyemeyiz. Aynı zamanda filozofların nefsin Allah'ın kudretiyle yok olamayacağını söylemeleri de doğru değildir. Filozoflar, maddenin yok olmasının imkansızlığını savunur. Nasıl ki madde yok olamazsa nefiste yok olamaz. Çünkü madde ezeli ve ebedidir. Maddede suretler ortaya çıkar veya yok olur. Nefis diye adlandırılan asil ilkenin yok olması da imkansızdır. Gazali, filozofların bu konudaki hatasının yanlış anlamaktan kaynaklı olduğunu savunur. Gazali'ye göre maddenin cevheriyle nefsin cevheri aynı şeydir. Ancak filozoflar bu ikisini farklı şeyler olarak görürler. Bu nedenle onların bu konudaki görüşleri yanlıştır.¹⁷⁷

Gazali, filozofların felsefe hakkında ileri sürdükleri görüşlerin bir kısmının doğru olduğunu ancak onların da akli delillerle açıklanamayacağını savunuyor. Görüşlerin diğer kısmı ise İslamî tezlere uygun düşmemektedir. O nedenle Tehâfüt'te filozofların delil yetersizliklerini ve savundukları görüşlerin akli delillerle açıklanamayacağını dile getirir. Bazı konularda ise filozofların görüşlerini tamamen çürütmek ister. Çünkü filozofların savunduğu bazı düşünceler onları küfre sürüklemiştir. Gazali, onların savunduğu o düşüncelerin İslam'ın gerçeklerine ters düştüğünü savunur. Filozofların söyledikleri aklın alanına giremeyen şeylerdir. Ancak filozoflar kesin bilgi verdiklerini iddia etmektedirler. Gazali ise kesin bilgiye ulaştırmanın din olduğunu savunur.

¹⁷⁷ Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarioğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları, 189-192

3. SONUÇ

Din ve felsefe etki ve çalışma alanı olarak çok benzer özellikler gösteren, biri olmadan diğerinin düşünülmemeyeceği iki alandır. Bu iki alan çoğunlukla aynı amaca hizmet ederler. Ancak bu iki alanın kaynak ve yöntemleri birbirinden farklılık gösterir. Çok eski zamanlardan beri de iki alan arasındaki problemler sürmektedir. Aslında bu problem iman ile akıl problemi olarak görülebilir. Buna dayalı olarak hangisinin daha kesin cevaplar ve daha etkili çözümler bulacağı hep bir tartışma konusudur. Bu alanlardan hangisi kesin bilgiye ulaştırır sorusu merak konusu olmuştur. Bu nedenle de iki alanın da konusu olacak problemler her dönemde araştırılmıştır.

İslâm düşüncesinde din ve felsefe konusunda en büyük tartışma Gazali'nin diğer filozofları eleştirmesi olmuştur. Çünkü Gazali, Yunan düşüncesinden etkilenen filozofların İslâm vahyini akılla anlamaya çalışmalarını eleştirmiştir ve bunun İslâm öğretilerine ters düştüğünü savunmuştur. Bu nedenle de filozofların küfre düştüklerini ve onların savundukları görüşlerin Allah'ı inkârâ kadar gittiğini dile getirmiştir. Bu yüzden filozoflara ağır eleştiriler yönelten Gazali, onları din düşmanlığı ile suçluyor.

Bir düşüncenin eleştirilebilmesi için o düşüncenin her şeyini bilmek gerekir. Gazali, bu düşünceden hareketle öncelikle felsefe hakkında araştırmalar ve incelemeler yapıyor. Bu çalışmalarından hareketle Felsefenin Temel İlkeleri eserini kaleme alıyor. Bu eserde felsefenin konusu, amaçları, çalışma alanı hakkında her şeyi inceliyor. Filozofların felsefe hakkındaki görüşlerini ele alıyor. Filozofların bu konudaki düşüncelerini tam olarak gördükten sonra onların yanlışlarını göstermek için de Filozofların Tutarsızlığı eserini yazıyor. Bu eserde, filozoflara yirmi meselede hücum ediyor. Ancak belli konular üzerinde özellikle duruyor. Çünkü o konularda filozofların küfre düştüğünü düşünüyor.

Gazali'nin düşünce sistemine bakıldığında ve eserleri incelendiğinde filozoflara asıl eleştirisinin onların ortaya koyduğu görüşlerin kesinlik taşımasıdır. Çünkü Gazali'ye göre filozoflar tahminlerle hareket ediyorlar. Onların söylediklerinden hakikatin bilgisine ulaşmak mümkün değildir. Aynı zamanda filozoflar ortaya koyduğu görüşlerde tutarsızdır. Kendi söyledikleriyle çelişirler çoğu zaman. Filozoflar ilâhiyat ve felsefeyi birleştirme çabasıdadır. Ancak Gazali bu düşüncenin mümkün olmadığına ısrarcıdır. Çünkü

filozofların sonuca gitmek için kullandıkları felsefî akıl, ilâhiyat meselelerini çözmekte yetersiz kalacaktır.

Gazali çalışmalarında filozofların düşüncelerini kanıtlamak için ortaya koydukları aklî delillerin yetersiz olduğunu göstermeye çalışmıştır. Hatta bazı konularda filozofların ileri gittiğini düşünerek, bu konularda onların İslâm'a aykırı sonuçlar ortaya koyduğunu göstermeye çalışmıştır. Gazali'nin özellikle tehafütteki amacı, filozofların eksik noktalarını ortaya koymaktır. Onların düşüncelerini eleştirirken yeni şeyler ortaya koymaktan çok onların görüşlerinin dayanaksız olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Dayanağı olmayan görüşler kesin sonuçlara götüremez.

Gazali, filozofların düşüncelerinin hepsinin yanlış ya da eksik olduğunu söylemez. Kendisi de bazı konularda filozoflara katılmaktadır. Gazali'nin onlarda sorun olarak gördüğü nokta felsefî akıldır. Bu akıl dinî konularda yetersiz olacaktır. Yunan düşünürlerinin hatta özellikle Aristoteles'in görüşlerini benimseyen Farabi, İbni Sina gibi filozoflara yönelttiği eleştiri tamamen felsefî akılla ilgilidir. Bu aklın birçok şeyin ispatında yetersiz olduğunu savunur. Ama en önemlisi bu akıl din ve yaratıcı konularında tamamen yetersizdir. Gazali'nin asıl ispat etmek istediği, asıl dikkat çekmek istediği konu budur.

Gazali'nin yönelttiği eleştirilere bakıldığında aslında filozofların görüşlerinin ileri sürülebilmesi mümkündür. Fakat bu görüşlerin kesin bir dayanağı yoktur. İleri sürülen görüşler tahmini olmakla birlikte kesin bilgiye götürmez. Akıl nasıl bunların idrakini sağlıyorsa ve filozoflar bu görüşleri ileri sürebiliyorsa; aynı şekilde akıl bunların tam tersini de algılayabilir ve karşıt düşünceler de ileri sürülebilir.

Gazali için önemli olan nokta ortaya koyulan görüşlerin İslâm öğretisiyle uyum içinde olmasıdır. Ayrıca Peygamberlerin mucizesi gibi aklın alanını aşan konularda gaybî alana yönelmek gerektiğidir. Bu alana yönelen insan kemâle ermek amacıyla güzel ahlâkla hareket eder. Güzel ahlâkla hareket eden de kalbini tanımaya başlar. Bu tanımayla beraber kalpteki perdeler kalkar. Kalp gözü açılan insan Nur'un ışıyla gerçekleri görmeye başlar.

Gazali'nin din ve felsefe hakkındaki görüşlerini derinlemesine incelersek, Gazali filozofların tüm görüşlerini reddetti diyemeyiz. Bunu söylemek doğru olmaz. Gazali, başta Aristoteles olmak üzere Yunan düşünürlerinin görüşlerinin İslâm filozofları tarafından

benimsenip, İslâmî öğretiyile birleşmesi fikrinden çok hoşnut değildi. Ancak bu filozofların tüm görüşlerini reddettiği anlamına gelmez. Gazali, filozofların birçok görüşünün doğru olduğunu ancak onların ispat yöntemlerinin yanlış olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Yine şu da bir gerçektir ki, filozofların bazı konularda küfre düştüğünü ve onların o görüşlerinin kabulünün imkânsız olduğunu da dile getirmiştir.

İslâm'ın koymuş olduğu kurallar ve onlara uymak önemlidir. Bu kuralları doğru algılamak ve gereğini yerine getirmek gerekmektedir. İnsanın kurtuluşu bu şekilde olacaktır. Yanlış yöntemle doğru bilgi ortaya koyulamaz. Gazali'nin kanıtlamak istediği budur. Bu konuda ortaya koyduğu fikirler ve eserler daha sonra gelen düşünürler tarafından da incelenmiştir. Hatta Gazali'ye cevap veren düşünürler de olmuştur. Ancak o düşünürlerden hiçbiri bu kadar ses getirememiştir. Gazali, tartışmasız İslâm coğrafyasındaki en büyük düşünürlerden biridir. Fikirleriyle birçok felsefe düşünürünü etkilemiştir. Görüşlerini destekleyen düşünürler olduğu kadar tenkit edenlerde olmuştur.

Gazali'den sonra gelen İslam filozoflarından İbni Rüşd, Gazali'nin bazı düşüncelerini eleştirmiştir. Ancak bazı konularda da Gazali'nin fikirlerine katılmıştır. İbni Rüşd, Gazali'nin, Aristoteles'in fikirlerini benimseyen filozofları eleştirmesini eleştirmiştir. Çünkü İbni Rüşd'e göre İbni Sina ve Farabi gibi düşünürler Aristoteles'in görüşlerini yanlış anlamışlar ve yanlış anlatmışlardır. Gazali ise Aristoteles felsefesi ve bu felsefeyi benimseyen tüm filozofları eleştirmiştir. İbni Rüşd bu duruma karşı çıkmıştır.

Gazali, batı dünyasında da birçok düşünürü etkilemiştir. Kendisinden çok sonra gelen batı düşünürleri de Gazali'nin fikirlerinden etkilenmiştir. Özellikle Descartes'ın şüpheciliği ile Gazali'nin şüpheciliği arasında çok büyük benzerlikler görülmektedir. Aynı zamanda Bergson'un sezgi düşüncesinde Gazali'den etkilenmiş olabileceği söylenebilir. Gazali'nin nedensellik düşüncesinin çok benzeri ilerleyen yıllarda Hume'da kendini göstermiştir. Bunun dışında Kant ve Pascal gibi büyük düşünürlerin fikirlerinde de Gazali'den etkilendikleri söylenebilir.

Gazali'yi tam olarak anlayabilmek için onun çeşitli eserlerine bakmak gerekmektedir. Çünkü çok çeşitli konularda çok fazla eser yazmıştır. Ancak genel olarak ortaya koymak istediği şeyin gerçeğin bilgisine ulaşmak için doğru yöntemi seçmek olduğu söylenebilir. Duyuların yanıltıcılığından uzak durmak, aklî bilginin yetersizliğini anlamak, dünya

işleriyle meşgul olmamak temel düşünceleri arasındadır. Bu düşüncelerinde geçirdiği düşünce buhranlarının etkisi de büyüktür.

KAYNAKLAR

A-Gazali'nin Kendi Eserleri

- Gazali. (1960). El-Munkızu Min-ad-dalal. (Çev. Güngör H.). Ankara: Maarif Yayınları
- Gazali. (2002). Felsefenin Temel İlkeleri. (Çev. Erdemci C.). Türkiye: Vadi Yayınları
- Gazali. (2011). Nurlar Feneri. (Çev. Ateş S.). İstanbul: Bedir Yayınevi
- Gazali. (2015). Filozofların Tutarsızlığı. (Çev. Kaya M. ve Sarıoğlu H.). İstanbul: Klasik Yayınları
- Gazali. El-İktisâd Fi'l-i İ'tikâd. (Çev. D. Osman). İstanbul: Klasik Yayınları
- Gazali. İhya-i Ulum-id-din. (Çev. Arslan A.). İstanbul: Arslan Yayınları, C:1-3
- Gazali. Kalplerin Keşfi. (Çev. Uçan S.). Türkiye: Saadet Yayınevi
- Gazali. Kimya-i Saadet. Türkiye: Bedir Yayınevi

B-Diğer Kaynaklar

- Arslan, A. (2009). Felsefeye Giriş. (On birinci Baskı). İstanbul: Adres Yayınları
- Arslan, A. (2013). İslam Felsefesi Üzerine. (Birinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Arslan, A. (2014). İbni Haldun. (İkinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Boer, T.J. (1960). İslamda Felsefe Tarihi. (Çev. Kutluay Y.). Ankara: Balkanoğlu Yayınları
- Bolay, S.H. (2004). Felsefeye Giriş. (Birinci Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları
- Cevizci, A. (2017). Felsefe Sözlüğü. (Altıncı Baskı). İstanbul: Say Yayınları
- Corbin, H. İslam Felsefesi Tarihi Başlangıçtan İbni Rüşd'ün Ölümüne. (Yedinci Baskı). Türkiye: İletişim Yayınları, C: 1
- Demircioğlu, A. Gazali'de Eleştiri ve Şüphe. (Birinci Baskı). Türkiye: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Griffel, F. (2015). Gazali'nin Felsefi Kelamı. (Çev. Güçer, İ.H. Kılıç, M.F.). İstanbul: Klasik Yayınları
- Günaltay, M.Ş. (2006). Dinler Tarihi. (Birinci Baskı). Türkiye: Kesit Yayınları
- Kumeyr, Y. (1976). İslam Felsefesinin Kaynakları. (Çev. Olguner F.). İstanbul: Dergâh Yayınları
- Özden, Ö. (2017). İslam Felsefesi Tarihi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Sunar, C. (1967). İslam Felsefesi Dersleri. Türkiye: İlahiyat Felsefesi Yayınları
- Taylan, N. (1989). Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Taylan, N. Anahatlarıyla İslam Felsefesi. (Dokuzuncu Baskı). Türkiye: Ensar Yayınları.
- Ülken, H.Z. (2015). İslam Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş. (Beşinci Baskı). İstanbul: Doğu Batı Yayınları
- Ülken, H.Z. (2015). İslam Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri. (Altıncı Baskı). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları
- Küçük, A. Tümer, G. Küçük. A.M. Dinler Tarihi. (Dokuzuncu Baskı). Ankara: Berikan Yayınları
- Bircan, H.H. (2010). İslam Felsefesine Giriş. İstanbul: Ensar Yayınları
- Orman, S. (2013). Gazali Hakikat Araştırması. İstanbul: İnsan Yayınları

C-Makaleler

- Aydın, H. (2007). Gazali'nin Dini-Felsefi Düşüncesinde Tanrı'nın Neliği Sorununa Epistemolojik Bir Yaklaşım. Sinop Eğitim Fakültesi, 5(2).
- Ayık, H. Gazali'nin Eleştirileri Felsefeyi Bitirdi mi? Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Korlaelçi, M. (1999). Din Felsefe Etkileşimi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 41(1).
- Türker, M. (1956). Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara
- Ülken. H. Z. (1955). Gazali ve Felsefe. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4(3).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : ATABEY, Yasemin
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 22.09.1991 KIRŞEHİR
Medeni hali : Bekar
Telefon : 05078299194
e-mail : yaseminatabey@outlook.com

Eğitim Bilgileri

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Hacettepe Üniversitesi Felsefe Bölümü	Haziran 2015
Lise	Kırami Refia Alemdaroğlu Lisesi	Haziran 2009

Yabancı Dil

İngilizce

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

